

Van eeuwigheid tot Amen !

In de loop van mijn bestaan ben ik al vroeg met andere leefwijzen in aanraking gekomen. Moeder vertelde veel over Zuid-Afrika en Mozambique en ik kreeg een negerpopje. Daar ik veel ziek was, groeide er een extra sterke band tussen moeder en mij. Ook kon ik mij al vroeg in 2 talen uitdrukken en kreeg Nederlandstalige en Duitse boeken. Natuurlijk was ook het verblijf en de reizen per schip heen en terug naar Indonesia een sterke stimulans voor mijn ontwikkeling.

De vraag: "Hoe leven mensen en waarom zijn zij anders dan wij?" heeft mij mijn leven lang bezig gehouden. In een literatuurlijst kunnen de lezers dit weerspiegeld vinden. Het gaat daarbij niet alleen om de uiterlijke zijde van het menselijke bestaan maar ook "Wat beweegt mensen innerlijk?" Wat geloven zij en waarop berust hun toekomstverwachting?

Dat alles bepaalde vanaf 1938 mijn beroepskeuze. De ervaringen in de oorlog sterkte mij in die keuze en ik heb dat ook bij anderen opgemerkt. De mens die, werkelijk op de grens van leven en dood moest functioneren, en anderen zag ondergaan, richt zijn leven anders in, gebruikt de resterende tijd van zijn leven op andere wijze.

Ik hoop dat degene die deze bladzijden leest, begrijpen zal wat mij bewogen heeft en wat ik als gevolg daarvan teweeg heb gebracht in innige samenwerking met mijn liefste. Wij overlegden alle belangrijke zaken met elkaar.

Van ons samen is dus ook het Auteursrecht en voor publicatie van het geheel of gedeelten is ons beider toestemming nodig; na overlijden van een van ons de overlevende en daarna de Hoofd erfgenaam: de Stichting "De Samaritaan".

R.E.H. Marcus

H.F. Marcus-van den Nieuwenhuizen

V o o r w o o r d

Meer dan eens hebben oude en jonge vrienden erop aangedrongen om mijn leven te boek te stellen. Een eerste poging startte in 1955. De Uitgever A. Voorhoeve stimuleerde mij en K. van der Geest zou onze onderzoekresultaten van ons werkterrein in het hart van "de Vogelkop" omwerken tot een leesbaar verhaal. Mejuffrouw Struijk had al wat illustraties gemaakt naar aanleiding van onze verhalen en ethnografica die wij mee gebracht hadden.

Toenemende spanningen met bestuurlijke organen deden het project mislukken. Andere pogingen strandden op de belevenissen van de jaren 1933 - 1946; de greep naar de macht van Hitler en de gevolgen daarvan.

Eind 1946 kreeg ik toestemming om mij weer in Nederland te vestigen.

Bij sommigen zal er twijfel ontstaan aan het waarheidsgehalte van mijn herinneringen. Dat vermoedde Goethe eveneens: hij noemde ze dan ook "Waarheid en Verdichtfels". Je probeert natuurlijk zo dicht mogelijk bij de waarheid te blijven, maar je gevoelens, liefde en afkeer, hebben invloed op je denken, en dus ook op je geheugen, althans op de weergave van hetgeen je beløefd hebt.

De bijgevoegde literatuurlijst heb ik zo goed mogelijk verdeeld over een aantal perioden, voor en na de oorlog en na de uitwijzing uit 'Nederlandsch Nieuw Guinea'. In de boeken - waarvan een deel overgedragen is aan het in oprichting zijnde Documentatiecentrum in Jakarta en Jayapura - heb ik getracht onze denkbeelden en ervaringen in Nieuw Guinea te toetsen aan researchwerk van Vakmensen.

Voor de aanduiding van de plaatsen, waar ik in WO II ben geweest, gebruikte ik de codes, aangegeven op de Grote Winkler Prins atlas (Elsevier 1987).

Een kaart van ons werkterrein, welke ik in 1955 vervaardigd heb op basis van Amerikaanse luchtkartering, en een inhoud is achterin te vinden.

Van de belevenissen vóór 1961 is gebruik gemaakt van brieven aan familieleden en vrienden, en verslagen voorzover ze ons nog ter beschikking stonden.

Voor de jaren na 1961 hebben wij ook profijt van Mieneke's dag- en reisboeken en "Het Beste Boek van de Weg".

Wij hopen dat jullie ook leesplezier zullen beleven naast de geboden informatie.

I n h o u d Deel I

		<u>Pagina</u>
I	"De Aartsvaders", dat zijn bloedverwanten en aange- getrouwde familieleden die mij voorbeelden zijn geweest.	1
II	De 'prille' jeugd in de 'Freie und Hansestadt' Ham- burg.	6
III	De wijde wereld in en de jeugdijaren in 'Nederlandsch Oost-Indië'.	10
IV	De scheiding van onze ouders en haar gevolgen. Schooljaren in Bloemendaal en Overveen.	18
V	1. Leerjaren in Leiden, Leeuwarden en Amersfoort. Op verkenning in Nazi-land.	25
	2. Werk in Leeuwarden en het moeilijke zoeken naar Werk. De politieke ontwikkeling bepaalt mijn verdere leven en de Planeet Venus doet mij Mieneke ontmoeten.	28 31
VI	Opnieuw naar school. De politieke toestand verslech- tert met de maand. Ik krijg betaald werk en kan moeder helpen. De invasie stelt mij voor een zeer moeilijke keuze. Kan ik 'schone handen' houden? Mijn troost en vreugde: Mieneke aanvaardt mij. Ik maak kennis met de Wehrmacht: de vrijheid wordt mij ontnomen.	37 41 43
VII	Training van het lichaam én de wil de indoctrinatie te weerstaan. 'Keurige behandeling', ook na gebleken fysieke onge- schiktheid voor de infanterie.	49
VIII	1. De inval in de USSR; mijn prognose van de ongelukkige afloop van de oorlog voor Duitsland plaatst mij voor- goed in de categorie: 'politiek onbetrouwbaar!' Slechts enkele weken later ontstaat er opnieuw een conflict, nu over de behandeling van krijgsgevangenen. Fred Schugt legt later alles vast in een notariële acte.	51 53
	De ontgoocheling der Duitse Communisten bij de kennis- making met het 'Paradies der Arbeiter'.	54
	2. De éérste winterveldtocht: Toropec en Smolensk.	56
XIX	Weerzien in Amersfoort. De ikonen en boeken veilig ge- steld. De Pope's als lichtend voorbeeld van moed en plichts- betrachting. Kerstmis in Rzev.	60
X	Overplaatsing naar Warszawa; een nieuw beroep: vracht- wagenchauffeur. Met Bettie op stap in Wenen. Overplaatsing naar de Pantser Infanterie; voortgezette scholing in Amsterdam. Oefenen in Frankrijk en nog eens verlof. Daar mocht ik 'vader Piet' afhalen uit het Kamp van Amersfoort: dubbel feest in Schagen.	63

		<u>Pagina</u>
XI	2e Winterveldtocht in Midden Rusland en de Ukraïne De 'Dorpskwakzalver' wordt zelf 'gehospitaliseerd'.	68
XII	Langzaam herstel in de Tatra en Dresden. De Putsch van de Officieren en enkele hoge ambtenaren. Ik mag met verlof naar Hamburg.	74
XIII	In Warszawa ingedeeld bij een élite Brigade: de 'Feldherrnhalle'. De 'raid' op Luxemburg: een voorspel van het Arden- nen officief. Langzaam zuidwaarts door Lotharingen; wij moeten ons 'terugtrekken' in de Elsas. Het einde is in zicht! Opnieuw een moeilijke beslissing: ik moet schieten om executies van recruten te voorkomen. Het einde en een vlucht, welke eindigt in Rheinberg. De vraag 'voor wien gelden de regels van de Haagse Conventies? Overleving door 'geestelijke oefeningen'. De tantes bieden mij een tehuis in Hamburg.	76 80 82
XIV	De moeilijke weg terug. Herstelde contacten met verwanten en de Doopsgezin- de Gemeente. De hulp v/d Nederlandse Verbindings of- ficier. Op zoek naar werk; overal afwijzing. 'Zwart werken' om te kunnen leven. Hersteld contact met moeder.	84 89 91
XV	Hersteld contact met Mieneke; voorbereiding voor de 'thuisreis'.	93

--o0o--

L.S.

Dank zij de hulp van mijn liefste en onze vriend Theo heb ik mijn herinneringen, gedachten en belevenissen op papier kunnen vastleggen.

Mieneke hielp mij door het corrigeren van de tekst. Theo maakte mijn krabbels voor jullie leesbaar.

De Coördinaten van de plaatsnamen.

Hannover	<u>Kaart</u> 43 - R 3	Gomel	<u>Kaart</u> 60 - H 7
Paderborn	43 - Q 4	Krivoi Rog	62 - F 3
Dortmund	43 - P 4	Odessa	62 - E 3
Olsztyn (Allenstein)	38 - H 3	Lvov	62 - AB 2
Grodno	38 - L 3	(Przemysl	62 - A 1
Vilnius (Wilna)	60 - E 6	(38 - K 7
Molodečno	60 - F 6	Krakow	38 - G 6
Veliki/je-Luki	60 - H 5	Zakopane	38 - G 6
Minsk	60 - F 7	Dresden	36 - J 5
Borisov	60 - G 6	Berlin	36 - J 4
Orsa (spr. Orscha)	60 - H 6	Hamburg	36 - EF 3
Vitebsk	60 - H 6	Luxemburg	37 - B 7
Toropec	60 - H 5	Thionville	37 - B 7
Ržev (spr. Reshev)	60 - K 5	Gerardmer	45 - N 1
Smolensk	60 - J 6	Mitlach	45 - N 2
Jarcevo	60 - J 6	Münster	45 - N 2
Duchovščina (Duchovstschina)	60 - J 6	Honnef	43 - P 5
Przevaskoje (Pretschevalskoje)	60 - H 6	Rheinberg (Xanten)	43 - O 4
Brest	60 - D 7	Ahrensburg	36 - B 5
V'azma (Wjasma)	60 - K 6	Husum	36 - E 2
Warszawa	38 - HJ 4	St. Peter-Ording	36 - D 2
Rudolstadt	37 - G 6	Fulda	37 - E 6
Ansbach	37 - F 7	Augsburg	37 - F 8
Nürnberg	37 - G 7	Landsberg	37 - F 8
Wien	39 - D 8	Denklingen	37 - F 9
Warszawa	60 - C 7	Buchholz	36 - E 3
Geneston bij Nantes	44 - E 2	Lauenbrück (Tosted)	36 - E 3
Cholet	44 - F 2	Füssen	37 - F 9
Montreuil-Bellay	44 - F 2	Kissingen	37 - E 6
Chinon	44 - G 2	Gronau	36 - C 4
Warszawa	38 - HJ 4	Göttingen	36 - E 5
		Braunschweig	36 - F 4

I 1. De "Aartsvaders"

1. Een 'Job' Marcus had die voor 1925 nog in zijn bezit. Toen waren er bij andere afstammelingen ook nog een tweetal portretten in 'Hollandse' klederdracht.
2. Dirk Marcus en Elisabeth Bayl + 1763, eerder gehuwd met Adrian Bosch.
3. De rest van de Stamboom is op aanvraag beschikbaar.
4. Zij zochten hun huwelijkspartners vaak in oude Hollandse Kolonies in de buurt van Hamburg waar zij veel woeste gronden in cultuur gebracht hebben.
5. Daarvan waren er na de 2e wereldoorlog nog 3 over.
6. Hamburgische Wappenrolle cd. 1912.
Een 'Markusleeuw' van zilver op een Veld van Keel, naar links gewend; Helmtken 3 gouden Korrenaren.
1. Omstreeks 1680 emigreerde een vermoedelijk in Vlaardingen geboren burger naar de 'Vrije en Hansestad' Hamburg. Hij kan niet onbemiddeld geweest zijn, want hij bracht een Statenbijbel mee en verwerft de status van 'Schutverwandter'. Hij schijnt militair geweest te zijn onder 'Oberst Leutnant' Adrian Bosch.
2. Met diens weduwe trouwt hij op 04-02-1715. Op 03-06-1723 wordt Hieronymus Albert Marcus gedoopt die in 1749 trouwt met Anna Margaretha von Borgen.
4. Zijn nazaten waren merendeels handelaren, een Distillateur en voorts een Graanhandelaar welke op de 'Veddel' - een eiland in de Elbe - een Graanmalerij bezat: Friedrich Carl Matthias Marcus. Toen in 1742 een grote brand een niet gering deel van de stal verwoest werd, naar zijn bedrijf en de pakhuizen aan de 'Hollandische Reihe' gespaard bleven, voorzag hij degenen die alles verloren hadden van meel. De Senaat verleende hem een Wapen en nam hem daar mee op in het Patriciaat. Zijn grootvader en zijn broers maakten een onderlinge overeenkomst ten gunste van de langst levende. Zij namen de verplichting op zich voor de weduwen en wezen te zorgen. Grootvader en zijn broer Emil Otto overleden en de 3e hield hen en hun kinderen zeer kort. De 3 oudsten van mijn grootvader moesten zo vlug mogelijk verdienen. Alse kon het conservatorium wel vergeten: alle drie noesten in de leer op grote kantoren.

1. * 30-01-1883 - 14-07-1911
met Cornelia Mathilde Maas
+ 28-08-1961 in Sydney.

2. Die was voor een belangrijk deel in handen van grootmoeders familie, zij waren de 'Co's'. In 1913 nam hij deel aan de geheime onderhandelingen over een verdeling van de Portugese Kolonies in Oost-Afrika tussen Engeland en Duitsland.
(In het Consulaat Mozambique)
3. Zij had haar zuster in Kaapstad bezocht en leerde Vader kennen toen zij via Afrika's Oostkust naar Europa terug voer.
4. Met enkele vrijwilligers zocht hij gewonden tussen de linies. In de opkomende nevel werd hij overrompeld door een sterke Russische patrouille.

De nog jonge kinderen van Grootvader en zijn andere broer werden verdeeld over de weduwen.

Zo kreeg grootmoeder er 2 zoons bij van haar zuster die met de overleden broer gehuwd was en had de zorg voor 2 dochters en 7 jongens.

1. Mijn vader Richard Ernst behoorde tot de zesde generatie van de Familie 'Marcus'. Toen zijn vader stierf was hij nog geen 14 jaar oud. De oom die voogd werd, vond het voldoende als hij tot zijn 16e Onderwijs kreeg, daarna kwam hij in de leer bij de Rederij 'Fertsch & Lays' die beroemde 4-'mast Barken bezat waarvan de nu nog varende schoolschepen 'Pamir' en 'Krusenstern' deel uit maakten.
Een volgende periode voerde hem naar de Portugese Kolonie Mozambique, waar hij eerst als ondergeschikte en na enige jaren chef van de Firma 'William Philippi en Co. Consul van het Duitse Keizerrijk werd.
Naast Engels, Portugees, Italiaans, sprak hij ook Swahili en na 1911 leerde hij ook nog Nederlands, Russisch en Maleis.
Toen hij in 1911 met verlof ging naar Hamburg, ontmoette hij mijn moeder; het huwelijk werd spoedig gesloten.
In 1914 scheepten zij zich opnieuw in naar Europa.
2. Juli 1914. Enkele maanden later werd hij door Russen gevangen genomen en zat tot aan de Russische revolutie gevangen in Wladiwostok.
Hij speelde viool en tekende en aquarelleerde verdienstelijk.
Deze gevangenschap is hij nooit te boven gekomen!
"oeder werd eens midden in de nacht wakker en wist instinctief 'Richard is in gevaar'.
3. In 1914 scheepten zij zich opnieuw in naar Europa.
4. Juli 1914. Enkele maanden later werd hij door Russen gevangen genomen en zat tot aan de Russische revolutie gevangen in Wladiwostok.
Hij speelde viool en tekende en aquarelleerde verdienstelijk.
Deze gevangenschap is hij nooit te boven gekomen!
"oeder werd eens midden in de nacht wakker en wist instinctief 'Richard is in gevaar'.

Toen hij in 1917 terug was, vergeleken zij datum en tijdsverschil; het was correct.

De kampcommandant - verontrust door vluchtelingen die met succes de Chinese grens bereikt hadden - liet de gevangenen officieren 'decimeren'.

Vlak voor vader - als volgende '10e' - neergeschoten zou worden, werd bevolen de executies op te schorten. Zijn jongere vriend Dr. H. Hochgesand bevestigde mij dit in 1935.

Vader hield er een kampsyndroom aan over. Dat heb ik na 1947 begrepen toen ik veel met ex-gevangenen te maken had.

In 1917 lukte het een groep officieren een goederentrein te kapen. Na weken bereikten zij Brest-Litowsk, onderweg voedsel kopend en kolen en hout in beslag nemend, om die afstand van ± 6500 km te kunnen afleggen.

Daar aangekomen, werden zij medisch onderzocht, ontluisd en daarna met verlof gestuurd.

De gevangenen kwamen in een wereld die veranderd was: veranderd en vernield. Oude relaties waren door dood en verhuizing verbroken en de achtergebleven vrouwen waren veel zelfstandiger geworden, een 'must' als je alles alleen moet opknappen.

NB Jonge soldaten worden na de eerste veldslagen volwassen; jonge vrouwen, die volgzaam waren, moesten besluitvaardiger worden en zelf met 'Overheden' onderhandelen.

Nadat vader ontslag kreeg uit het leger in 1918 of 1919 werd hij door de Senaat benoemd als Commissaris voor de voedselvoorziening.

Video: Vader die met een 'glaspotlood' de eierdopjes merkte waarin een Weekrantsoen Boter voor een van de gezinsleden opgehoopt was.

Die baan gaf hij op omdat hij niet 'zwart' voedsel wilde kopen voor zijn gezin. Vermoedelijk besloot hij toen al contact op te nemen met zijn zwager "r. Chr. Joannes Poortman, die in Surabaya een Handelshuis had. Hij woonde er met moeders zuster Laura. Hun riante woning was het eerste echte Indische woonhuis dat wij zagen, ik zie het nog voor mij, naar kon het later niet meer vinden.

1. J. Loopuyt ± 1550.
2. Simon Rijnbende, als Adelborst sloot hij vriendschap met Kroonprins Willem (W II). Zijn zoon Margarethus was lid van het Ned. Gezantschap bij de kroning van Czar Nicolaas III. Simon Loopuyt - Commandeur
Ary Loopuyt - Kapt. ter Zee
Ary Loopuyt - Commissaris v.d. Loodsen;

Dr. A. Maas - Arts
Simon Maas - Zurgemeester
Jan Loopuyt - i d e m

3. Stand-borstbeeld in de Pieters Kerk te Leiden.
— W.Pr. 1e druk XI pg. 678 v.
Spiegelhistoriael 1936 pg. 170 I
4. Mr. P. Loopuyt, lid 1e Kamer en zijn schoonzoon Jonkheer Mr. Cornelis van Foreest.
5. Albertus Jacobus Johannes van Lutsenburg, zwager van Simon Rijnbende; Stamboom Maas no.20
6. Met haar echtgenoot. Samen richtten zij de Stichting 'Tjandi' en het 'Kartinifonds' op.

Biografieën in Encyclopaedie van Nederlandsch Oost Indië en 'Elisabeth van Deventer' door W. van Goudoever bij P.M. van Kampen, Amsterdam 1957.

- I 2. Mijn moeders Stamboom gaat gedeeltelijk terug tot in de 16e eeuw. Velen woonden in Schiedam, waren Distillateurs handelaars, Kapiteins ter Zee bij de Admiraliteit van de Vaze, Consul in Libau, Burge-meesters en Stadschirurgijn.

3. Den stak er nog boven uit. Dr. J.M. van der Palm, de eerste Minister van Onderwijs ten tijde van de 'Nataafsche Republiek' en later van het Koninkrijk. Hij werd ook benoemd tot Prof. in de Theologie afd. Rijks Universiteit te Leiden.
4. Hun nazaten speelden een belangrijke rol bij de drooglegging van Koegras en de Anna Paulownapolder.
5. Een ander - ook Kapitein ter Zee - werd de eerste Commandant van de Marinebasis in Surabaya. Zijn kleindochter Elisabeth Maria Louise Van Deventer Maas.

Mr. Pieter Loopuyt (No.12 St.b.) en schoonvader van Jonkheer Cornelis van Foreest nam in 1842 bij de grote brand in Hamburg het initiatief een Weeshuis te stichten voor de ouderloos geworden kinderen. Hij kreeg een bronzen legpenning met de woorden 'Hamburg Dank'. Deze penning liet hij na aan zijn zoon Jan (No.5) en deze aan zijn kleinzoon Ir. Jan Maas, die hem mij schonk. Van mij kwam hij aan mijn neef.
Menning von Gynz Bekowski in wien de Duitse en Nederlandse voorouders weer vertegenwoordigd zijn.

Tot de Kring waarin mijn moeder verkeerde, behoorde mw. Emilie Charlotte Knappert * 1860 in Schiedam.

Zij richtte de school voor
Maatschappelijk Werk op.
de Leidse Volkshuis 1894.
1915 Dir. v/d School voor Maatsch.
Werk. Lit. 'Zoek een ster niet te
ver' van W. de Meijer-van der
Waarder.

Ik vertel dit niet om mij te be-
roemen op belangrijke voorouders.
Herinneringen aan hen leerden mij
dat het devies 'Noblesse oblige'
niet alleen voor de echte adel
geldt maar voor allen die het
voordeel hadden van een traditio-
neel 'goede' start.

Moeders oudste broer - net als
zijn vader Simon Adrianus geheten
- was een merkwaardige man.
Zij had levenslang met hem een
goede relatie.

Toen grootvader in 1898 stierf,
was hij pas 18 jaar. De 'Familie'
bepaalde dat hij het familie-
bedrijf 'Rijnbende' moest over-
nemen. Jaren later richtte hij de
Bond van Nederl. Distillateurs
op. Hij was enige jaren secre-
taris van Mr. Pieter Jelles Troel-
stra en sloot vriendschap met
Lamon de Valera.

Toen deze in 1932 President werd
van Ierland, liet hij oom Simon
overkomen naar Dublin om daar
Spiritusfabrieken te organiseren
(op basis van aardappelen).
Op latere leeftijd vertaalde hij
voor zijn vriend de memoires van
Charles de Gaulle en Winston
Churchill.

Toen vaders dubbele neef en
pleegbroer Dr. August Marcus met
een transport invalide krijgsge-
vangenen uit Zuid- en Oost Afrika
in Rotterdam aankwam, liet hij een
paar arbeiders een spandoek van
lakens ontplooiën op de steiger
met de tekst 'Ich suche August
Marcus'.

1. * 16-04-1912.

2. * 17-03-1915 'met de helm'

3. Fritz.
Zijn neef August was in Tanganjika; deze, en zijn broer Otto, waren zoons van grootvaders broer en grootmoeders zuster. Otto heb ik nog gezien in 1923, hij had een schot in z'n werkelkolom, Karl een gasvergiftiging. Rudolph sneuvelde in 1916 aan de Somme, Kurt stierf in 1918 aan een blindedarm toen hij op de Zwarte Zee de visstand onderzocht.

4. Maria Dirkzwager, A. Jis'taat-Pierson,
Marie Louise Duyvenjak-Doortman,
Anna Faure van Macften-Faure,
Nathalie Westerbeek van Eerton-Faure,
Wilhelmina Poschma-Braat

II 1. In 1915 werd ik geboren in Hamburg. Mijn oudere zuster Harriet en mijn moeder leefden alleen, want mijn vader was al in Russische gevangenschap. 't Schijnt dat mijn moeder mijn voorkomen bij mijn geboorte onwaardig vond 'God, wat een mornel' zei zij. Mijn grootmoeder was verontwaardigd en reageerde 'Maar Cor, 't is toch een jongen!' Die reactie wordt begrijpelijk, want vader's oudste broer was in 1914 al gesneuveld.
In de loop van het jaar 1916 werd de voedselsituatie in Hamburg steeds slechter en moeder ging met ons naar Amsterdam. Daar woonde haar oudste zuster, die ook pleegmoeder voor haar was geweest. In elk geval bleef ze daar een winter, zodat Harriet zich al gauw een beetje in het Nederlands kon uitdrukken. Moeder genoot van de opera en concerten; dit concludeer ik uit de tekstboeken die ik bij de papieren vond in haar nalatenschap.
Ze had ook weer contact met haar vroegere vriendinnen en nichten.
Na Midzomer 1917 was ze in ieder geval al weer in Hamburg, toen onze vader thuis kwam uit Siberie.
Mij werd na een niet al te lang verlof weer opgeroepen maar kreeg herscholing, omdat de Oorlog aan het Westfront van geheel andere aard was dan in 1914 in het Oosten

1. Mijn zuster Bettie werd 05-03-1919 geboren.
2. Van moeders in Nederland belegde vermogen, kocht zij daar een huis dat nog bestaat. Voszredder 22. Met de bureu - de fam. William Kramp met hun dochters en zoon - hadden wij goede contacten. Met de dochters Bertha en Pasi, nu 1991 nog. Moeder stichtte er een 'Volksbibliotheek'.

Video

Den belevenis was oom Simons bezoek in Volksdorf met zijn Dion Boutonn, vel met levensmiddelen, waaronder een hele Goudse Kaas.

3. Voor de Kust van Sleeswijk Holstein.

- II 2. Dit dat jaar zijn mijn eerste werkelijke herinneringen. Zo zie ik in juni of juli 1919 mijn vader de trap op komen in onze woning aan de Averhofstrasse. Hij weerde mij af, want hij wilde eerst in bad!
- 1.
 2. Een andere betreft de nieuwe woning in Volksdorf in 1920. De volgende winter kregen Harriet en ik kinkhoest. Zij kwam er goed door, maar ik kreeg longemphyseem en werd geparkeerd bij grootmoeder en werd elke dag naar een heilgymnaste gebracht door het dienstmeisje. Op een dag trok zij mij plotseling een portiek binnen, want er was een zeer luidruchtige optocht met veel rode vlaggen. Dat was ook een blijvende visuele herinnering. Niet lang daarna in februari bracht moeder mij naar een vinderhuis in Wyk op Fohr. De reis ging met de 'Hochbahn' naar het Centraal Station en vandaar door de tunnel naar het bovengrondse gedeelte voor de trein naar Husum en verder. Ik voelde me diep ongelukkig, toen ik achterbleef. De ijsschotsen, ± 50 cm dik, lagen nog op het strand. Op mijn verjaardag kwam moeder mij bezoeken, maar ik moest nog tot in de zomer daar blijven. Den volgende 'Intercephale Video' betreft het bezoek van vader's vriend Dr. Hochgesand met zijn vrouw, schatten van mensen, en beiden zeer muzikaal. Wanneer 'tante' Gertrud speelde op moeders vleugel, dan zat ik aan haar voeten, tegen een poot geleund en vulde mijn geheugen met muziek. Een volgend beeld vormen de zonlagen. Dat was de gelegenheid voor een gezamenlijk maaltijd. Gewoonlijk aten Harriet en ik in de kinderkamer, onder de hoede van moeder of de kinderjuf.
 - 3.

1. Eerst enige tijd 'op verkenning' in Cilacap* aan de Zuidkust, daarna in Surabaya. Veiligheidshalve nam een van zijn oude relatie - Kapitein Klei - bij ons intrek.

* oude spelling 'Tjilatjap'

II 3. Maar op zondagmiddag was - na de inspectie van de handen - het gezamenlijke middagmaal, waaraan op mooie zomerse dagen ook grootmoeder en vaders zusters tot na koffie en koek deelnamen.

1. Pas toen vader emigreerde naar Ned. Oost Indie, mocht ik mee aanzitten aan het afscheidsdiner. Bij die gelegenheid kreeg ik mijn eerste glas wijn, weliswaar een miniglas, maar ik mocht erbij zijn. 't Was twee jaren na het verblijf op 'ijk. Toen het zeker was dat het hele gezin zich bij vader zou voegen, kreeg ik zoal bijna elke winter last van mijn luchtwegen. De huisarts constateerde, dat ik waarschijnlijk in een tropisch zeeklimaat zou opbloeien; hij was een ervaren tropenarts en kreeg later gelijk. Ik groeide in de loop van enkele jaren mijn oudere zuster boven 't hoofd. De elk jaar voor grootmoeder en andere familieleden gemaakte foto's wijzen dat uit.

1. Vaders oudste zuster Else en de jongste Ida.
2. Ir. Jan Maas, een echte broer van moeder.
Hij woonde vanaf 1914 in Hengelo en was directeur-eigenaar van de N.V. Hengelose.
3. Edda.
4. Eigenaar Prof. v.d. Meulen, oom Jan's schoonvader.
- II 4. In de zomer van dat jaar werd het huishouden opgedoekt.
1. Grootmoeder en 'de tantes' betrokken ons huis. Wij woonden in 'Hotel 'Stadt Hamburg' in Volksdorf.
Moeder bracht Harriet en mij naar Nederland, om de taal machtig te worden. Harriet logeerde bij oom Jan en tante Liesbeth, ik werd overgedragen aan tantie Rie Dirkzwager in den Haag.
Later in het jaar, toen in Volksdorf en Hamburg alles geregeld was, logeerden moeder en de drie kleintjes, Bettie, Piet en Gees, met de kinderjuffrouw in 'Heidebosch', een bosperceel dat nu deel uitmaakt van het Vliegveld Soesterberg.
2. Video: in die zomer was ik een korte tijd op Heidebosch. In een open caleche kwam koningin Emma voorbij op weg (vermoedelijk) naar Soestdijk. Ik keek mijn ogen uit en zag de 'koeienvla' niet - waar ik blindelings met mijn blote voeten intrapte.
Maar ik meen in oktober, gingen wij in Rotterdam aan boord van een oude stoomhooft van de Hamburgse Rederij D.A.O.G., welke vader ook van vroeger kende van zijn verblijf in Mozambique.
Wij hoften kennelijk niet met het weer, ik zie Piet - met wie ik een hut deelde - nog diagonaal door de kajuit glijden op zijn go!
Op moeder en mij na, waren allen zeeziek. De eetzaal bleef leeg.
Een belevens was weggelegd in de buitenhaven van Le Havre. Daar lagen 2 Viermastbarken voor anker. Tegen de grauwe, jagende wolken was het een onvergetelijk gezicht.
Toen het wat rustiger werd in de Middellandse Zee, konden wij aan dek zijn. Piet, die watervlug was, werd vakkundig - met een lijn om z'n middel-
3. kinderjuffrouw in 'Heidebosch', een bosperceel dat nu deel uitmaakt van het Vliegveld Soesterberg.
4. Video: in die zomer was ik een korte tijd op Heidebosch. In een open caleche kwam koningin Emma voorbij op weg (vermoedelijk) naar Soestdijk. Ik keek mijn ogen uit en zag de 'koeienvla' niet - waar ik blindelings met mijn blote voeten intrapte.
Maar ik meen in oktober, gingen wij in Rotterdam aan boord van een oude stoomhooft van de Hamburgse Rederij D.A.O.G., welke vader ook van vroeger kende van zijn verblijf in Mozambique.
Wij hoften kennelijk niet met het weer, ik zie Piet - met wie ik een hut deelde - nog diagonaal door de kajuit glijden op zijn go!
Op moeder en mij na, waren allen zeeziek. De eetzaal bleef leeg.
Een belevens was weggelegd in de buitenhaven van Le Havre. Daar lagen 2 Viermastbarken voor anker. Tegen de grauwe, jagende wolken was het een onvergetelijk gezicht.
Toen het wat rustiger werd in de Middellandse Zee, konden wij aan dek zijn. Piet, die watervlug was, werd vakkundig - met een lijn om z'n middel-

jemeerd aan de poot van de tafel op het bovendek.

II 5. Ik herinner mij het bunkeren in Perim. Zak voor zak droegen de 'inboorlingen' de kolen in zakken op hun rug. Ze werden dan gestort in de bunkers.

Het stof maakte alles aan dek goor en zwart en drong ook nog door tot in de cabines, ondanks de gesloten patrijspoorten.

Wij - Harriet en ik - mochten ook de 'dienstgedeelten' bekijken, de commandobrug, de keuken, de machinekamer en de vrieskamer waarvoor de hele reis Hamburg - Batavia vis en vlees was opgeslagen, vermoedelijk om deviezen te sparen die in 1923 zeer schaars waren in Duitsland.

1. Een eiland voor N.O. punt van Sumatra.

1. Onderweg deden wij Sabang aan en in Binnahaven werden er opnieuw kolon ingenomen. Vader kwam ons in Batavia afhalen. Wij voeren na een paar dagen, door naar Surabaya. Vandaar dat ik niet meer dan een vage herinnering heb aan het Hotel in Batavia; de ontmoeting met vader heeft waarschijnlijk alles uitgewist.

1. Citarumstraat = Tarum rivier-
straat.
2. Genteng school.
(In 1987 was de school er nog)
3. Moeder en haar oudere halfzus-
ter Laura Poortman-Maas en haar
nicht Marie Louise Duyvendak-
Poortman steunden het park en
lieten het uithouwen.
In 1987 was het al sterk ge-
groeid en werd door de Univer-
siteit gebruikt.
4. Aangelegd onder Gouverneur Gen.
Mr. H.W. Daendels (1903 - 1911)
N.B. Enc. van NOJ I 1917 pg.
554
Surabaya - Bangil 45 km

- III 1. Ik realiseer mij dat ik al-
tijd een 'loner' ben geweest.
Door de frequente ziekte - de
kortademigheid, welk blijvend
was en nog is - had ik niet
de normale contacten. Wel las
ik heel veel: tweetalig en
dat was een groot voordeel.
In Surabaya werd dit niet an-
ders. Wij woonden in Darmo in
een huis met 2 verdiepingen
op een hoek, wel ver van de
particuliere school, waar va-
der ons 's morgens afzette
voor hij naar zijn kantoor in
het N. deel van de stad reed.
Na schooltijd reden wij met
de tram naar huis terug voor
de middagrust. Ik had op de
bovenste verdieping een kamer
voor mij alleen, vanwaar ik
een prachtig uitzicht had
naar het N.O. over deze
'groene' wijk.
1. Vlak bij was een dierenpark
van een prive liefhebber.
Toen in vaders 'Gudang' een
grote Python gevangen werd,
schonk hij haar aan de eige-
naar van de tuin. Later bleek
het dier een groot aantal
eieren te leggen, iets dat
nog nooit eerder in gevangen-
schap was gebeurd. Moeders
troeteldier was een jonge Ma-
leise beer. Wij mochten er
gratis in met moeder.
Na enige tijd huurde vader in
Prigen een huis voor de week-
enden en vacaties.
Meestal werd moeder met 'de
kleintjes' eerder gebracht en
kwamen vader, Harriet en ik
zaterdagmiddags. Vanaf de
stad reden wij over de Oude
Postweg langs de suikerfa-
brieken tot Bangil.
't Was toen nog een schit-
terenle weg, met aan weers-
zijden een dubbele rij van
torenhoge bomen, zodat het
hele verkeer in 3 banen be-
schaduwd werd. Van Bangil was
het nog ± 15 km te bergem in;
die bergen welke wij al van-
uit zee gezien hadden. Voor
ons was dat een geweldige er-
varing.
 - 2.
 - 3.
 - 4.

5. T 4 !
- III 2. Bij een bezoek aan Surabaya bijna 60 jaar later, herkende ik nog hun profiel!
5. Vaders oude Ford redde het nog net op het smalle weggetje om de bungalow te bereiken. Prigen - niet ver van Tretes - lag op 600 m hoogte. Wij sliepen 's nachts onder een oude wollen deken, want het koelde af tot 14 °C. Ook de Ford had er last van en ten minste een keer moest die op een morgen met vereende krachten op gang gebracht worden.
- De bungalow bestond eigenlijk uit 2 gebouwen, die haaks op elkaar stonden. In de tuin was ook een ondiepe bak, waar de 'kleintjes' konden spartelen. Voor de groten was er een zwembad; veel te diep voor mij, maar ik nocht mee, en op een dag riep moeder mij 'Spring er naar in!' In goed vertrouwen deed ik dat en moeder riep: 'Doe maar net als een hondje!' En het lukte natuurlijk.
6. 'Embung 'awar' = Rozendijk.
6. Zo lang we later in de Stad zelf woonden, liep ik zo mogelijk elke dag naar het nieuwe zwembad op de rechter oever van de Kali 'as.
7. 'Kali 'as' = Goudrivier.
7. Ondanks het feit dat ik dwars door de Kampong liep, had ik toch ongeveer een half uur nodig om het zwembad te bereiken. Het kwam mijn lichamelijke ontwikkeling ten goede. In de vakantie leerde ik paardrijden, klimmen op de rotsen en omdat ik geen of weinig contacten had met leeftijdgenoten, las ik ook veel en leerde mijn ogen te gebruiken en mijn orientatie in bos en bergen te ontwikkelen. Ik zag op een van mijn vertenningen op een Sawah, vlak bij de bungalow een altaar.
8. Gewijd aan de vruchtbaarheids-godin.
- 8.

9. De Doopsgezinde Zending had mij eerst voor Jaren bestend.
- III 3. Pas tijdens mijn studie in Oegstgeest besepte ik, dat dit voor een Moslim een terugval in het Hinduisme betekent. In de omgang zou ik hiermee rekening moeten houden.

Video-clip: Op een van de weinige horizontale wegen liet ik mijn paard de vrije teugel. Het was een vurige hengst en mijn vader haalde - op zijn grotere paard - mij vrij snel in. Hij zei niets - toen hij merkte - dat ik mijn rijdier in mijn macht had. Hij reden een steile helling af. Plotseling brak mijn linker stijgbeugelriem. Ik hield de teugel stevig vast, zodat mijn paard bleef staan. Het deed wel pijn, maar vader had al eens gezegd: 'vallen zal elke ruiter wel eens, maar ik wil je niet horen huilen!' Ik leerde pijn te verdragen, ook als ik een slecht rapport had en een pak voor de broek kreeg. Hij hielp mij weer in het zadel en wij reden naar huis terug.

Video: Wij reden zo ver als we door het ravijn komen konden en liepen verder tot aan een grote poel onderaan de waterval, die bij Tretes begint. Dezer dagen vond ik een gekleurde prentbriefkaart die ook onderaan opgenomen was en overeen kwam met mijn herinnering.

10. Nog eenmaal heb ik deze ervaring gehad, namelijk in Nieuw-Guinea in 1956.
10. In Europa is dit een zeldzaam verschijnsel, maar op Java zeer zeldzaam.

Een ander uitstapje heb ik wel kunnen herhalen en wel op onze laatste reis naar Java in 1939.

11. Jav. voor Blauw Water
 ficus religiosa
 12. 'Ficus religiosa'
 Sans Krit: 'Banyou'

- III 4. Er is ten Zuiden van Pasuruan
 een oeroud Hindu-heiligdom:
 een bron waar je heerlijk
 11. zwemmen kunt 'Banyu biru'.
 12. Onder een enorme Varing in
 ligt de bron, daarnaast een
 Gerlenksteen.

De school was geen grote last
 maar ook geen genoegen. Ik
 had slechts met een jongen
 contact: Perzi Goldberg.
 Anderen waren in mijn ogen
 nog te kinderachtig, en dat
 zou zo blijven, zolang ik op
 school was in Surabaya, Bloemendaal en Overveen.

Nog een feit is in mijn geheugen gegrift. In 1923 werd er een feest gevierd ter gelegenheid van 110 jaar bevrijding van het Franse bewind.

Ik zal wel op Koninginnedag geweest zijn, maar ik vond het wel vreedzaam.

Niet lang na onze verhuizing in Surabaya, kreeg onze kinderjuf een baan in het ziekenhuis. Ik was er niet rouwig om, want ik mocht haar niet. Wij verhuisden toen trouwens naar de Stad, waar mijn oudste zuster een fiets kreeg, zodat zij op de fiets naar het zwembad kon gaan en later naar de U.S.S.

Of en toe mochten wij 's avonds mee naar de Societeit, waar een prachtige marmeren rolschaatsbaan was. Daar werd ik nooit goed in, al had ik in Darnò al op de asfaltwegen geoefend. Misschien kwam dat door mijn - ongelijk lange - toen nog vrij korte benen. Tegenover de Societeit stond - en staat nog steeds - de bioscoop. Op een zondag mochten wij de film - deze film toen in kleuren - 'The ten Commandments' (1925) zien. De indruk die deze film op mij maakte, is overwelpend geweest.

III 5. Later heb ik - in de jaren '70 - de film nog eens gebruikt om een achterlichtje van een heidense sekte af te helpen.

Een of tweemaal mochten wij ook naar de 'Pasar Malam', een Volksfeest met Stierenrennen van Madurezen, muziek en dans en allerlei handwerkslieden die hun vaardigheid demonstreerden. Weven, batikken, houtsnijwerk en 'ajangpoppen' en ook 's avonds een deel van een voorstelling. Om dat te waarderen, moet je de taal machtig zijn en de mythen en legenden kennen, en wij werden zorgvuldig 'Europees' gehouden.

Wij mochten niet op blote voeten lopen en moesten de leden van ons personeel beleefd bejegenen, zoals wij dat in Hamburg gewend waren. Geleidelijk werd de relatie van mijn ouders slechter. Vader had al eerder externe relaties en moeder leed daaronder. Tenslotte kon zij het niet meer verdragen. Wij besteedde meer tijd en aandacht aan de echtgenote van zijn procuratiehouder en moeder noest het veld ruinen.

Dat Fortuna een vispelturig rot vijf is, ervoer mijn vader in zakenrelatie tot hem. Ergens in 1927 kwam vaders jongste zuster op bezoek. Het heette dat moeder vacantie moest hebben; tante Ida zou dan haar taak waarnemen. Moeder stuurde nog een paar prentbriefkaarten van de Borobudur en andere bezienswaardigheden. Verstris vierden wij onder leiding van tante Ida, die de chocolade te lang bewaarde, zodat ze zit uitsloeg. Wij voerde een strenge, doch rechtvaardig beleid.

III 5. Geleidelijk werden wij er mee vertrouwd gemaakt, dat moeder een huis in Nederland zou inrichten en wij zouden volgen zodra dat klaar was. Ik was blij dat ik weer mijn vertrouwelijke gesprekken met moeder zou kunnen hebben en toen het ogenblik aangebroken was, genoot ik van de reis.

Nog voor wij in IJnuiden aankwamen, stond een ding vast, ik wilde varen.

12. Een eiland voor de Oostkust van Sumatra.
13. Hoofdstad van Ceylon - nu Sri Lanka.
14. Vihara: Buddhistisch heiligdom. N.B. geen tempel, want er is geen godenbeeld. Reizigers mogen er overnachten.

12. Het schip liep Banka aan waar wij tin inlaadden. Van daar kwamen wij in Colombo en wij mochten de wal op. Dat werd een belevenis, want in Colombo was veel te zien.
13. In mijn geheugen is de Vihara gegrift. De Buddha legt zijn leven af en wordt opgenomen in het Nirvana. Hij ligt op zijn rechter zijde, de hand onder het hoofd, meer dan 13 meter groot.
14. 33 Jaar later, op de thuisreis uit Nieuw Guinea kon ik die Vihara terug vinden, voor wij ons inscheepten in Colombo op een schip van de 'Messagerie Maritime' voor Marseille.

Genieten deed ik ook van de zeilschepen in het Suezkanaal Dhau's met een Latijns zeil en de 2 mast schoeners in de oude havens van Marseille en Barcelona.

In Marseille had ik de nacht bij Geesje, die ziek was. Daarvoor mocht ik in de volgende haven Barcelona aan wal. Daar was het heel druk en gezellig, maar het knaleffect voor mij was de Gothische Cathedraal, de eerste die ik bewust zag! Deze belevenis was ook een stimulans, waar ik naar van alle ziele. Ook Cabo Sao Vincente maakte indruk in haar verlatenheid, een bolwerk tegen de Atlantische Oceaan.

III 7. Het tegenstuk was de Fluis in IJmuiden, waar moeder aan boord kwam. 'Ik was weer thuis', dat was waar.

Tot mijn verbazing nam tante Ida mijn zuster Pettie en mijn broer mee naar Hamburg; dat had mijn vader zo beslist en hij was het Hoofd van het gezin.

1. Verbindingsweg (232). Eigenaar de heer Van der Spek, Koetsier van twee oude dames die een villa bewoonden. Het koetshuis met stal en woning van de koetsier stond aan de Kleverlaan. Zijn achternaam was toepasselijk wanneer je z'n hoofd en nek bekeek.
2. Dit was voor mij een belangrijke herinnering, want bij mijn verhoor in Engelse krijgsgevangenschap, bleek de mij onderzoekende officier zelf ook op 't Kennemer geweest te zijn. Zijn kennis van de details overtuigde hen, dat ik inderdaad degene was waar voor ik mij voorstelde. Witteraard kon ik verdere details naar voren brengen.
3. 10-12-'90.
4. Aug. 1923. Ik logeerde toen ook bij oom Otto's weduwe tante Inez, waarmee moeder bevriend was. In 1929 logeerde zij bij ons met Suzetha en Hildegarde.
5. Oom William Kramp - zelf ook afkomstig uit de regio Hamburg - was al vele jaren genaturaliseerd engels staatsburger. Hij had een grote plantage - eigendom! - opgebouwd lang voor de oorlog van 1914. Desalniettemin werd hij in 1914 onteigend en in 1922 terug gestuurd naar Hamburg.

1. In Bloembal had moeder een huis gehuurd dat vrij ruim was. Harriet werd toegelaten op het Kennemer Lyceum in Overveen en ik draafde dagelijks naar de Bloembal'se School aan de Lage Duin en Daalseweg. Die 'oude' Poorters was er conciërge en mijnheer Wilson hoofd.
2. Zijn zoon: de jonge Poorters was conciërge van het 'Kennemer'. Beide instituten zijn ontstaan uit particulier initiatief, omdat Haarlem te ver was.
3. Van dat eerste halfjaar (herfst 1927) herinner ik mij alleen, dat ik op moeders verjaardag koorts kreeg. Com van dacht dat ik wat overdreef, naar moeder's thermometer lees meer dan 40 aan bij een voor mij 'normale' temperatuur 36.5. Ik had de 'hoof' en hoeste, want in mijn kamertje boven de injang kon ik ongestoord liggen lezen. In de zomervacantie werden Harriet en ik naar Grootmoeder en de tante's gestuurd. Hij voonden toen nog in het oude huis in Volksdorf. Ik moet al een 'Kofak'-box geha hebben, want ik maakte een foto van Oma, die ik nu nog heb. Ook het vernieuwde contact met tante 'Kamp' en haar gezin hebben wij gevestigd. Door ons verblijf op Java hadden wij meer begrip voor hun verhalen van hun jeugd op de Fiji-eilanden.
4. Ook de volgende winter was het zeer is. Ik kreeg een vorm van Jeugd-rheuma, vooral in de schoulers en moest soms gevoerd worden. Toch kon ik nog veel lezen; moeders boekenkast was ruim voorzien. Na ik leerde daarvoor meer dan op school, vooral op het
5. Ook de volgende winter was het zeer is. Ik kreeg een vorm van Jeugd-rheuma, vooral in de schoulers en moest soms gevoerd worden. Toch kon ik nog veel lezen; moeders boekenkast was ruim voorzien. Na ik leerde daarvoor meer dan op school, vooral op het

6. 28/29

7. Dr. Sluiterman

8. Moeder stonde uitcin'clijk toe in een scheiding on'tat vader's 'vriendin' bevoerde zwanjer te zijn. Pas 1 1/2 jaar later was die zwangerschap vol'ragen.

6. gebied van de Cultuurgeschiedenis en Europese geschiedenis.
In overleg met het schoolhoofd bleef ik ook het volgende schooljaar nog voor een 7e klas. Daar ver't volgens het Dalton-systeem gewerkt. Ik kon mijn werk zelf indelen, was steeds op tijd klaar maar nooit eerder dan zaterdag \pm 11 uur. Wie klaar was met zijn taak, mocht lezen, maar de boeken van de schoolbibliotheek waren voor mij niet interessant meer op enkele na.

7. In de winter had ik voor de variatie 'winterhanden- en voeten'. Onze voortreffelijke huisarts schreef een recept voor, dat echter Zilvernitraat bevatte, zodat ik met zwarte handen en voeten naar school moest; 't was niet mooi, maar ik genas vlot. Ik kreeg toen 'garen' handschoenen.

In dat jaar was ook de scheiding van mijn ouders. De rechter wees alle 5 kinderen aan moeder toe, Pettie en Piet verhuisden naar Bloemendaal.

Moeder kreeg een naagzweer en anderen zorgden voor ons. Zij heeft de rest van haar leven gehoopt dat vader terug zou komen; het huwelijksaanzoek van een oude vriend wees zij af.

Daar mijn schoolprestaties ruim voldoende waren, slaagde ik voor het toelatings-examen voor het 'middelbaar Onderwijs. Moeder ha' er al op gereken' en een fiets voor mij gekocht.

Maatsche's jongste zoon leerde het rij in korte tijd en in de Paasvacantie maakten wij een fietstocht door de bellevellen samen met een vriendin van Harriet en haar jongere broer.

In de zo ervvacantie maakte moeder met mij een fietstocht van Bloemendaal via de Maar-

lemermeer naar Dussan, waar tante Loek Duyvendak toen woonde en Mersfoort waar moeder's kostschool 'pleegmoeder' Everdien Jas ons onderdak verleende. Vandaar via Griffenstein, de villa van haar neef Jan de Wit en Renkum waar een verre neef - Warel Telders - woonde. Onderweg liet zij mij veel zien en ons laatste adres was een jeugdvriendin Nathalie Westerbeek v. Eerten. Vandaar ging ik naar een V.C.J.C. Kamp in Zelhem. Ik vond het wel aardig maar vroeg niet om herhaling - ook hier was ik - geïnteresseerd in andere dingen dan de doorsnee van de deelnemers.

In augustus werd Harriet door moeder's vriendinnen op een Kostschool in Arnhem geplaatst, zodat zij de Weekschool kon bezoeken. Bij de in september uitbrekende crisis ging vader's firma failliet!

Onder moeder toestemming te vragen had hij haar huis in Volksdorp als onderpan gegeven. Een toelage kon hij haar niet geven, zodat zij totaal berooid achterbleef. Een van mijn klasgenoten trof het ook; zijn vader pleegde zelfmoord.

Natuurlijk hielp ook Jan en moeder naar pensionnaires in huis, waarbij Dr. A.C. de Vletter, de rector, van het 'Wenemer' benuttede.

Wolring was voor mij een probleem: het 'Wenemer' was een elite school. Gelukkig hielp een van moeder's vriendinnen, die een zoon had die iets ouder was dan ik en bovendien ook een snelle grocier.

Ik kon in 1931 zelf over een 'Dinner Jacket' beschikken, dat een oude kleermaker keurig voor mij op maat maakte. Het 'Wenemer' heeft het in 1945 in beslag genomen.

9. Wel Slis uit Middelharnis, tot op heden actief als 'freelance' journaliste en Trees Marlet.	9.
10. W. A. Jiskoot-Pierson, waarmee zij in Naarn op de Kostschool vriendschap sloot.	10.

11. Andere Docenten:

J.P.Thijssse	- Biologie
Dr. Maanstra	- Nederlands
Dr. Sparnaay	- Duits
G. van der Laan	- Frans en franse cultuur
Dr. Ir. Quadgras	- Wiskunde
Dhr. Van 't Lam	- Sport
Dr. A.C. de Vletter	- 1e jaar geschiede- nis
Dr. De Bruin	- 2e/3e jaar geschiede- nis
Dr. L. Cohen	- Aardrijks- kunde

11. Met de meeste leraren had ik een goede verstandhouding. Bij Anton Pieck mocht ik eens zijn pers zien, toen hij daar mee aan 't werk was. P. de Nobel leerde ons veel Vlaanse liederen van Rene de Clercy en Emil Hullebroek, maar ook Franse en Duitse romantische liederen. Duits was voor mij veruit het beste vak. Af en toe kreeg ik gelegenheid een gedicht voor te dragen van Wilhelm Busch of Ernst von Wildenbruch. Niet iedereen vond dit prettig en tot 2 x toe werd ik aangevallen, een keer door 3 jongens tegelijkertijd op weg van school naar huis. Ze moesten echter vluchten, want ik pakte de grootste 't eerst en toen verging de andere? De lust om 't ook te proberen. Een andere keer was het een gevreesde vechter die ook niet vlug genoeg was. Ik vloerde hem met een dreun tussen de ogen naar schrok te vild, toen hij voor lange tijd bleef liggen en besloot nooit een wapen of groot mes bij mij te dragen.

Tot goed begrip: Toen ik ± 15 jaar was, was ik 1.75 m en moest mij bijna elke dag scheren.

Nadat wij een jaar Engels hadden geha', kreeg moeder weer een van haar geniale invallen. Voor de grote vakantie gaf zij mij een boek van de Amerikaanse schrijver Jane Grey 'The Wanderer of the Waste Land'. Met behulp van een woordenboek kwam ik er-
loer.

Grote indruk maakte onze rector met een gedekrede voor Gustaf Strosenmann, die samen met Aristide Briand pogingen deed voor een betere verstandhouding tussen Duitsland en Frankrijk. Tweiden werden kort na elkaar vernoor'.

Ma het 2e jaar vroeg moeder advies aan de psychologen Kuipers en Van Lennep. Zij adviseerden "U.S.S.-D" voor mij. Maar dat loste mijn probleem niet op!

Zij kregen later gelijk, want zonder moeite haalde ik in een '5 daagse werk week' mijn eindexamen H.F.S.-D in 1939. De scheiding had voor mij grote gevolgen; enerzijds ernstige concentratiestoringen, maar erger was de emotionele belasting; geen vader om mee te praten, armoede na een luxe leven. Ik was moeders gesprekspartner en leerde veel van haar; n.l. wat zij van Jan Ligthart en Henri Borel begrepen had en de artikelen van Dr. de Vletter in het Lyceumblad voor de ouders. Maar daaraan gepaard ging een verlies aan 'jeugd'. 'Onbezorgd' waren mijn jeugd-jaren geenszins. Toch deed moeder haar uiterste best. Vanaf 1929 verdiende ze bij, door voor een bankier die in Hotel 'Duinendaal' woonde kleding en andere privezaken te verzorgen en het hotelpersoneel te controleren, voorzover het zijn suite had te onderhouden.

Dat maakte het haar mogelijk mij mee te nemen naar concerten. Ook bezochten wij lezingen van een jongere jeugdvriend Philip Visser, ooit Consul Generaal in Delhi, maar in zijn vrije tijd onderzoeker in de 'ara Forum. Samen luisterden wij ook naar Dr. A. Schweitzer en lazen zijn boeken.

In 1930 nocht ik voor 't eerst alleen naar Hamburg. Oma woonde toen in Ahrensburg en de tantes gingen elke dag met de 'Ochbahn' naar hun werk in de stad. Ik ging wel eens op bezoek in Volksdorf, maar bracht de meeste tijd door met lezen.

Ook gesprekken met Grootmoeder - over haar geschiedenis en Hamburg - waren uitvoerig. Ik had over veel dingen nagedacht en had een meestal gedocumenteerde mening - o.a. over Duitse Geschiedenis. Oma's conclusie luidde: 'Du bist gar kein Deutscher!' Juridisch had zij ongelijk, maar zij constateerde een voor mij schokkend feit: mijn loyaliteit en denksysteem waren door en door Nederlands. Ik logeerde ook bij tante Inez Marcus-Emanuel. Zij was opgegroeid in Santiago de Chili, waar haar vader juwelier was. Zij was - evenals moeder - van buitenaf in de familie gekomen en zij steunden elkaar in de zeer conservatieve Hamburgsche groep die voornamelijk in de Uhlenhorst gelocaliseerd was. Haar dochters leerden mij liederen en songs, welke ik van De Nobel zeker niet geleerd zou hebben. Wij vermaakten ons kostelijk.

De volgende zomers was ik in de vacaties veelal met Herman Visser en de 2 jongens Mulock Towner, 2 medescholieren op de fiets door Nederland onderweg met als einddoel Assen, Gulpen en Texel. Maar ook toen merkte ik, dat mijn belangstelling elders lag.

Op mijn 13e kreeg ik van een van moeder's kennissen mej. Meyer een Bijbel. Eerder al had moeder mij naar de Zondagschool van de Protestantenbond gestuurd. Het was mij wel goed; ik heb er in elk geval een beetje christelijke ethiek aan overgehouden. Zelf luisterde zij in die jaren nog wel eens naar Dr. Tanning en Ds. Westmijze. Zelf was zij geen lid van een Kerkgenootschap. Grootvader was in Schiedam (N. L.) ouderling en stuurde zijn kinderen naar catechisa-

tie. Jarenlang was daar Ds.F. Waverschmidt hun Catecheet. Maar toen die in 1894 zelfmoord pleegde, 'hoefde het zonedig niet meer'. Maar ruimdenkend als moeder was, stuurde zij mij naar catechisatie met de opmerking: 'Je hoeft geen lid te worden maar je moet weten waar je 'Ja' of 'Nee' tegen zegt'. Catecheet was toen de Dy.Predikant Ds.L.Bonga. Dit leidde ertoe dat ik in 1932 lidmaat werd van de plaatselijke Protestantenvond. Als voorganger en dichter be- liende hij zich van een gepolijste taal Fries en Nederlands en beschikte over een sonore bas.

Voor mij was hij een vaderfiguur en een frequente gast in ons huis. Door de nog steeds optredende concentratiestoringen en de afkeuring voor de grote vaart vanwege mijn gehoor, was ik mijn toekomstvisie kwijt.

12. Een 2e voorkeur was 'houtvester', maar als 'vreemdeling' maakte ik geen schijn van kans in Nederland en naar Duitsland wilde ik niet. De ontwikkelingen daar stonden mij tegen.

De voorkeur voor bosbouw vond zijn oorsprong in de lozeerpartijen in Ughelen, waar moeder's vrienden een groot perceel in de loop der jaren opgeplant hadden en in 'Apenveld, waar oom Jan's schoonfamilie hetzelfde deed.

Trouwens oom Jan had ook een stuk bosbouw onderhanden bij een kleine boerderij. De vele en lange fietsvacanties maakten mij nog vaker attent op dit interessante werk en ook

13. De biologielessen van J.P.Thijssen en zijn opvolger.

Voorts de literatuur uit anthroposofische kringen en Biologen.

12. Voor mij als Carapatient hooft dit een goede mogelijkheid.

13. Boeken:
'Es läuten die Glocken' o.a.
Manfred Kyber: 'Tiergeschichte'
Brehm: 'Menschenaffen' en 'Elephanten'
W.Ponsels: 'Indienfahrt'

beschouwd en/of talen werden uitgesloten door de keuze voor "N.O.C." en zo bleef over een andere hobby: Chemie. Op een dag kwam Ds. Tonga met een bericht dat er in Leiden een Analystenopleiding was aan het Papenburg.

Abituriënten met dat diploma hadden goede vooruitzichten in de verschillende takken van de industrie. Daar ik al in de 4e klas was, kon ik zonder moeite toegelaten worden.

Ds. Tonga hoorde aan, mij te huisvesten tegen een vergoeding van f 25.-- per maand. Voor moeder was dat een voordelige zaak; zij stemde toe en in begin maart 1933 verhuisde ik naar Leiden.

- V 1. De verhuizing naar Leiden vormde in meer dan één opzigt een breuk in mijn bestaan. De schoolvrienden zou ik niet meer zien, met één uitzondering Herman Visser, naar wij groeiden snel uit elkaar.
- De studie (chem. analyst) gaf mij weinig moeite. Ik was al goed in scheikunde en stelde zelf algebraïsche formules op voor koolwaterstoffen en hun derivaten, voor alcoholen etc. Daardoor hoefde ik niet veel uit het hoofd te leren en had meer tijd om te lezen. Opnieuw meldde ik mij aan voor Catechisatie. Ik was wel-is-waar als kind gedoopt, maar dat was omdat een Marcus die ongedoopt was ook Jood kon zijn. Dus alle familieleden in Hamburg drongen er bij moeder op aan dat zij mij liet dopen. Voor mij de vraag: 'Mag dat een reden zijn?'
- Onderwerp van de belijdeniscatechisatie was o.a. de doopraktijk van de Christelijke Kerken in het algemeen en van de aanhangers v/d 'Doopt op belijdenis' d.w.z. van mensen die radicaal voor een christelijke gemeenschap kiezen.
- Lezen over Kerkgeschiedenis gaf mij een extra inzicht in politieke geschiedenis in Europa: 'Christelijke Dogmata' als vlag die een onfrisse lading van de belangen van gekroonde hoofden moest dekken. Daarbij ging het wezenlijk om economische belangen met verontachtzaming van de regels die in de Bijbel overgeleverd zijn.
- Met mijn mede-catechisanten had ik een goed contact. Wij richtten in 1934 een jongerenkring op en hielden ons bezig met vragen over politiek geweld, dat natuurlijk voor ons al jaren in toeneemende mate actueel was.
1. In wezen waren familietradities en crypto racistische motieven verstrengeld hoewel tante Inez en tante Leni Marcus-Gilbert niet gediscrimineerd werden, ook niet onder de Nazi's.
2. Zwitserse Dopers
"ennisten/Doopsgezinden
Baptisten
3. Adolf von Harnack: 'Dogmen Geschiede'
4. Rechtspraak i/h Oude Testament. Bergrede.
N.B. Oud Oosters en Bijbels recht.
5. Vicky Baum 'Feme' 2e druk 1926. Toelichting op een jongerendag in Oegstgeest 1934 door o.a. Tony de Ridder.

6. Malia's vader was Dg. Bendeling in de Mandailing (ten Z.O. van Sibolga/Sumatra in het binnenland. Hij overleed in 1931. In 1931 reisden zij en haar dochter Gerda samen via Singapore - Medan-Sibolga naar dit gebied met ons.

7. ± 20 km ten oosten van Vriesscheloo N.L. (grens)

8. Oktober (?)

9. Max Peckmann, Joseph Roth.

6. De jongen van 1888 bleef 6 jonge mannen en vrouwen heeft nog jaren vriendschappelijke contacten onderhouden. Zelf sloot ik vriendschap met Malia Machtigal en haar zusster en zwager Vera en Daniel Mastutz alle 3 zijn tussen nov. '00 en juni '91 overleden. Maar met Malia's dochter Gerda Hellman-Landes en enkele van hun familieleden blijven wij verbonden.

Kort na mijn 19e verjaardag werd ik officieel wederdoper. Voorwaarde voor de bediening van de kinderdoop is de opvoeding door ouders of peetouders/tantes een christelijke onderwijzing garanderen. Daar was noch bij mijn vader, noch bij tante Else iets van te bespeuren, maar mijn huiskerkelijke moeder stuurde zowel Marriet als mij naar Catechisatie.

In 1934 werd Ds. Donga beroepen in Leeuwarden en daar ik mijn cursus in Groningen kon vervolgen, verhuisde ik met hen mee.

7. In die zomer slaagden een paar gevangenen erin te ontsnappen uit het Concentratiekamp Papenburg.

8. Op instigatie van Ds. Donga werden zij in het najaar door de kerkeeraal uitgenodigd om hun verhaal te vertellen in de Doopsgezinde Kerk te Leeuwarden. De onmenselijke behandeling van mensen die alleen wegens hun politieke overtuiging, activiteiten voor een vakbond, of lidmaatschap voor Internationale organisaties liet aan huilbaarheid niets te wensen over. Ik heb mij dan ook van meet-af-aan gekeerd tegen mensen - in Nederland - die zeilen: 'Dat konden wij toch niet weten!' Geeëgreerde Joden, Kunstenaars en Akenlieden konden deze berichten ook doorgeven, maar velen in de

berlan' von den het 'niet op-
portuun'. Men wilde de Duitse
Regering niet vergrammen.

- 10. Midden 1935, deel I.
Na ten minste een jaar prac-
tisch gewerkt te hebben kon je
je voorbereiden voor het 2 ex-
amen.
- 11. Van afkomst Hugenoten met een
Chateau te Jas.

- 10. Na mijn diploma behaald te
hebben, vertrok ik naar
Amersfoort. Moeder woonde met
Tettie, Piet en Gees in de
Paulus Buyslaan. Zij zorgde
toen voor haar moederlijke
vriendin mej. Dverdine Jas.
Ook ik kon daar een onder-
kopen vinden. Om Jan Maas
bezorgde mij een introductie,
zodat ik - voor de directeur-
eigenaar van de 'Phoenix'
brouwerij - op het laborato-
rium als volontair mocht wer-
ken.

Ik besloot nog eens langs
mijn Duitse familieleden te
reizen en werd overal harte-
lijk ontvangen, maar ik was
van hen vervreemd. Het best
voelde ik mij thuis bij de
familie Kraamp en vader's oud-
ste zuster. Mijn peettante
was een schat van een vrouw.
Zij was helemaal ingepalmd
door de nieuwe ideologie,
maar onthield zich van bele-
verking. Zij zag de conse-
quenties niet van de politi-
iek der Nazi's en zo waren
er velen. Voor hen was een
hersteld Duits zelfrespect
erg belangrijk.

- 12. Op grond van zijn in de 1e We-
reldoorlog opgelopen gasver-
giftiging.

- 12. Mijn oom Carl in Berlijn
voer te nog steeds niets uit
en - vrouw - ook een van moe-
der's vriendinnen moest de
kost verdienen. Als 'grote'
neef nam ik hun 2 dochters
soms mee de stad in en met de
oudste - een petekint van
mijn moeder - legde dit be-
zoek de basis voor een
vriendschap. Cornelia werd in
1921 geboren.
Toen ik met mijn oom keek
naar een 'straat-brede' para-
le van de C.A. was hij zie-
len dat ik de 'Duitse groet'
niet bracht.

Cornelia was later bevriend -
misschien wel verloofd - met
de zoon van een predikant van

de 'Bekennende Kirche' (Toan-
hoffer, He. Müller, Gerstenmeier
e.a.) lie in de oorlog over-
leef.

Zoals alle andere Duitse
meisjes werd zij ook opgeroe-
pen voor de arbeidsdienst en
kreeg zelfs een functie als
leidster. Maar zij zag te
veel en lacht te veel en het
einde was, dat zij in een
strafinrichting werd ge-
plaatst.

Een verademing was dan ook
het bezoek aan vader's vriend
Dr. Hermann Hochgesand in
Celle. Hij was een aanhanger
van de 'Bekennende Kirche',
ouderling en zeer geïnteres-
seerd in Kerkgeschiedenis.
Hij had daarom ook Nederlands
leren lezen en inzicht te
krijgen in het verschil tus-
sen het Duitse Lutheranisme
en het Nederlandse Calvinisme
in hun relatie tot de Over-
heid.

Tante Gertru¹ (zijn vrouw)
trad op als soliste (piano)
en had een aantal getalen-
teerde leerlingen. Zij hield
dit tot op hoge leeftijd vol
en overleefde pas in 1990.
Oom Hermann en ik praatten
100-uit over zijn en mijn
hobby's. Tegen middernacht
stond er een aanzienlijk aan-
tal flessen - zonder de ver-
rukkelijke Miersteiner Ries-
ling.

Bij de laatste -5e- fles ver-
telde hij mij dat hij eens
zijn vader - Directeur en me-
de-eigenaar van een Silesi-
sche Kolennijn - moest verte-
genwoordigen.

De rekening zou papa wel be-
talen. Toen hij daar een paar
dagen later mee aan kwam, zei
papa alleen: 'Je zult een
goed inkomen nodig hebben om
dit op eigen kosten te kunnen
doen!' Ik was nog helder ge-
noeg om deze les op te nemen
en mijzelf matigheid te le-
ren.

De volgende dag liet hij mij het be'rijf zien, een zijde-spinnerij en weverij. In de volgende jaren moest hij - zeer tegen zijn zin voor de lucht - nacht produceren. Dat vrat zodanig aan hem dat hij in het begin van de 2e Wereldoorlog overleefde.

Den avond voor mijn vertrek spraken wij nog eens over toekomstige ontwikkelingen zoals wij die verwachtten. Toen tante Gertrud binnen kwam met de koffie werd zij wit als een doek en zei: 'O, Gott Hermann, die Fenster sind offen!' Gesprekken als het onze konden beschouwd worden als 'Landverraad'. Dit maakte de moord op Röhm, Von Schleicher en Von Klausner duidelijk. Uit de 'Groene Amsterdammer' knipte ik een cartoon van J. Praakensiek, welke betrekking had op dit gebeuren. De drie vermoorden liggen op de grond met doorgebeten keel. Boven hen staat een wolf met kwijlende muil. Het onderschrift luidde: 'Wie volgt?'

13. 'De Weisze Rose' betreft het studentenverzet in 1943 aan de Universiteit van Munchen.

14. Lord Russel en 'Kerk en Vrede'

15. Autobiografische Romans van Alja Rachmanova '31 - '33 Victor Krafchenko

13.

14.

15

Er zouden nog millioenen volgen, Predikanten en Priesters, Hoogleraren en Studenten. Ik wist nu heel zeker waar ik thuis hoorde, niet bij de propagandisten voor Weerloosheid, maar bij het verzet tegen facisme. Het jaar daarop kwam de remilitarisering ook in het Rijngebied, en de burgeroorlog in Spanje en al al gauw besefte ik, dat het Marxisme even erg was als het Facisme in welke vorm dan ook. Die versie werd later gedocumenteerd door 'De Goelag Archipel' en anderen. Mijn visie werd verruimd, maar ik werd er niet vrolijker door.

1. 9.300 - 12.00, 13.00 - 21.00	1. In 1936 kreeg ik door bemiddeling van Ds. Bonga een bezoldigende baan als analist bij de Coöperatieve Confensfabriek in Leeuwarden. Ik ontving f 15.-- per maand. Ik woonde opnieuw bij Ds. Bonga en kon af en toe roeier een beetje geld geven, wanneer ik een weekend thuis kwam. Dat gebeurde meestal 1 x per maand, wanneer ik extra avonddienst had. Ik kreeg dan de zaterdag vrij, en fietste vrijdagavond, nadat ik klaar was, naar de Lemmer, voer met de nachtboot naar Amsterdam, en stapte bij de Oranjesluizen voor aan wal om naar Vierschoot te fietsen. Zondagavond ging ik dan per trein naar Leeuwarden en nam de fiets in de trein mee. Ik ha' nog veel te leren! Op de fabrieken leerde ik de levens van de ongeschoolde landarbeiders kennen, hun onstandigheden en de geringe toekomstmogelijkheden. Zelf was ik er niet veel beter aan toe. Met als op de Analytische school in Leiden werkte ik op tips van mijn Chef een systeem uit waarbij de tijd voor een eivitenberzoek voor melkmonsters van 20' tot 12' werd terug gebracht.
2. Mevr. ir. Kingma	2. De hoogste chef ging met mijn cijfers naar de Directie en ik werd als overbodig ontslagen in het voorjaar van 1937. Op zich werkte het zich uit ten goede, want ik had als gevolg van stress als een laagzweer opgelopen, eerst in 1935 en later in 1937.
3. Dr. De Vadt; hij heeft de Jodenvervolgning niet overleefd hoorde ik later.	3. Ik ha' ergens bij Lekkum een oude schouw gekocht en mij zelf er in leren zeilen. Dat was niet eenvoudig, wanneer je er alleen voorstaat. Bij het laveren moet je de schoten, de zwaarden en het roer bedienen met 2 handen.
4. Een platbodem. vaartuij met sprietzeil en fok en twee zwaarden.	4. Ik hadde mijn have en goed in en voer via de binnenvoeren naar Loosdrecht, waar ik bij een privé adres kon afmeren.
5. Kleine Wielen - Grote Wielen - Hartena - Grouw - Hoerenveen - Ossendrecht - Steenwijk - Zwartsluis - Zwolle - Vatten - Apeldoorn - Dieren - Boesburg -	5. Ik hadde mijn have en goed in en voer via de binnenvoeren naar Loosdrecht, waar ik bij een privé adres kon afmeren.

Keppel - Westervoort - Nijmegen
- Druten overvaren!
Na reparatie: Druten - Nijmegen
Daarstele - Breukelen - Oude-
Loosdrecht.

6. Kist, waar mijn spullen inza-
ten.

7. Een keer werd ik zo onheus be-
handeld, dat ik zei: 'De boot
alsof alle Duitsers misdadigers
zijn'. Zijn antwoord was: 'Dat
zijn ze ook!'

En na een paar dagen rust
bij de Van Westerbeek van
Lerten (Middel). Van zoon
Tobhy zou mij de verdere
tocht vergezellen. Alles ging
goed, tot een windvlaag ons
tegen een sleep drukte. Tobhy
greep de sleepkabel en klom
langs de kabel naar de sleep-
boot. Ik zelf kon mij aan de
haak vast grijpen; de schouw
verd onder de kabel doorge-
drukt, kantelde en spoelde
aan' stroona'waarts van Druten.

Om hart Westerbeek haalde
ons op met de auto en na een
paar dagen vertrok ik weer
naar Druten.

6. Mijn kist was verloren, maar
de boot kon ik opkalfateren
en ik bereikte Loosdrecht
veilig. Het laatste traject
voor Nettie et mij toe.
De boot bleef, tot ik onder
dienst moest, 1 x per 14 da-
gen in gebruik bij de Water-
pe'vindsters van Nersfoort.

Opnieuw was ik werkloos en
voor een buitenlander was dat
een lastig parket. Ook in die
tijd woesten vierjarige
zich regelmatig bij de poli-
tie welen. Juist tegen Nui-
se staatsburgers waren zij
niet altijd correct.

Weer thuis in Nersfoort
kreeg ik opnieuw een volon-
taire baan bij Duyvis in Koog
a/2 aan. Mijn tent zette ik
op in Koog, Bloemwijk a/2
vestkant v/1 spoorlijn. Daar
was het heerlijk rustig, want
buren waren er niet.

De chef, dr. Toekenoogen, was
prettig en ik leerde wel wat
van hem.

Ook maakte ik kennis met een
oude boekbinder, een Socia-
list en ik hoorde heel wat
over de positie van de arbeit-
ders 1910 - 1930. Dat dat be-
treft: elke zaterdag ging ik
naar Nersfoort; met de
'Diktrein' tot Westerdan-C
en dan naar Leeuwer.

8. Hun woordgebruik en de gebaren die zij daarbij maakten waren afstotend.

9. Als ik een vent zo gek kan krijgen, dat hij met mij wil vrijen, dan mag hij met mij doen waar hij zin in heeft. Ik hoop dan naar dat ik zwanger van hem wordt en hij mij trouwt. Maar hij moet wel goed verdienen anders moet ik hem niet en zoek een ander.

N.B. Emile Zola: 'La Terre'

10. 03-08-1937 Dorp ten westen van Bennebroek

3. De fabrieks-eisjes sloegen er een taal uit en praatten over onderwerpen, waar ik nog nooit van gehoord had; een cynisme waar ik van schrok. Zij werkten in de fabrieken langs de Zaan en hadden geen andere interesse dan een vent te strikken, die vast werk had, zodat zij niet in 'een fabriek' hoefden te werken: "Want hij moet goed poen hebben!"

9. Ik vroeg mij af of ook bij andere groepen mensen dan adel en patriciaat dit verschijnsel voorkomt; in mijn ogen was het een gelegaliseerde vorm van prostitutie, of het even of het onder politieke invloed dan wel zakenrelaties ging.

Het de literatuur was mij dit bekend van deze groepen, als ook van agrariërs zowel eigen geërfden als ook grote pachters. Maar dat het ook in het industrie-proletariaat voorkwam, was iets nieuws voor mij.

Moeder en mijn beide jonge zusters en broer waren lid van de Padvinderij in Amersfoort. Daardoor had ik die ligplaats in Loosdrecht gekregen.

Op een padvindsterskamp in Doesterberg sloot Pettie vriendschap met 'Pit' Bakker een Padvindster uit Den Helder. Zij logeerde soms bij ons en dit contact breidde zich uit tot de groepen van Den Helder en Amersfoort.

10. Op de 'Padvindstersdag' van de Jamboree in Vogelenzang bezocht ik mijn broer Piet, die aan de Jamboree deel nam en ik maakte kennis met de groep van Den Helder.

Moeder stelde mij voor aan een Destuurslid - mevrouw van den Nieuwenhuizen - die mij vroeg, haar dochter te zoeken, die ergens handtekeningen verzamelde. Het signalement was luidelijk: lang, een rond gezicht en 2 lange blonde vlechten.

11. Simons Adrianus Maas, de oudste broer van moeder.
11. 'innen 5 minuten von' ik haar en zij ging gewillig en vol vertrouwen met mij mee, 'ik was verkocht!' Toen het nevr. van den Nieuwenhuizen duidelijk werd dat moeder voor 3 maanden naar oom Simon in Dublin zou gaan, nodigden zij mij uit om een weekend naar Den Helder te komen; het klikte meteen en het was niet het laatste weekend, dat ik er mocht komen. Viteraard liet ik niet merken wat ik voor Nieneke voelde. Ik voelde mij zeker niet de mindere, maar was een straatarme man - zonder toekomst - en bovendien burger van een land, dat steeds agressiever bleek te zijn. Maar ik mocht - en bleef komen! Later bleek dat een andere inwonerster zich koesterde in de illusie dat zij het was, die mij aantrok. Maar ik ben zodanig opgevoed, dat ik elke vrouw vriendelijk en voorkomend dien te bejegenen. Dit schijnt misverstanden te veroorzaken. Maar ook hier was er geen toekomst voor mij weggelegd. De herfst naderde en ik moest ergens een kamer huren of terug gaan naar Amersfoort. Daar kortte ik de tijd door in Noevelaken fruit te plukken en zo mogelijk ook te verkopen. Het leverde niet veel op, maar wij hadden zo een gratis voorraad voor de hele winter inclusief Appelgelei, Appelsap en Appelnoes.
12. 1935 Arbeidsdienst, een 'proto' militaire opleiding.
1936 De remilitarisering van het het Rijnland.
12. Inmiddels was een dochter van oom Simon getrouwd met een industrieel uit Nijkerk. Hij gaf mij een introductie voor een van zijn kennissen: één van de drie broeders Van Vollehoven, welke een veevoederbedrijf hadden. De toenemende concurrentie van de grote bedrijven brachten hen er toe om ook te moderniseren.
13. Mr.F.Callenbach en Paula Maas.
13. A/d oostoever van de Maas ± 100 m ten noorden van de Koppelpoort, tegenwoordig COVA.

Dat hiël' mi, dat zij hun producten moesten aanprijzen voor de sa enstelling exact te bepalen. De firma had nog geen laboratorium. Van mij werd verwacht, dat ik dat zou inrichten en geschikt maken voor eiwit en vetcontrole en vochtgehalte van grondstoffen en product.

Maar ook dit leverde niets op! Misschien was ik er ook niet goed genoeg voor en een geschoolde arbeider zou die op zich eenvoudige bepalingen ook kunnen verrichten. In de eerste probeerde ik het de analisten diploma te behalen, maar dat mislukte. Opnieuw had ik last van concentratiestoringen, misschien wel door de politieke ontwikkelingen, welke mij in toenemende mate bezorgd maakten.

Ik stond opnieuw 'op straat'; het was slechts voor korte tijd. Een paar maanden werkte ik op het Waascontrolestation in Utrecht, maar dat werd een pure (treinreis) aangelegenheid. Ik moest een toekomstplan maken, dat langzamerhand in elkaar zat.

Een tijd was mij overblijvend: zonder sinexanen van de N.P.C. was er geen toekomst, waarin ik een echtgenoot kon vinden! Ik nam contact op met de Rijks VTS en vroeg om toelating. Mijn vader was bereid het schoolgeld te betalen en ook Jan Waas verhoogde de ouders toelage. Er waren goede afspraken gemaakt.

Daar ik Duits, Engels en Frans (het laatste passief) beheerste, Scheikunde als beroep geleerd had en Geschiedenis en Verrijkskunde als hobby had, kwamen wij overeen dat ik maandag tot vrijdag de lessen zou volgen, met uitzondering van Sport.

Waterdags kon ik zeilen of een lang weekend de stad uit.

15. Mijn vader was toen in Indonesië (Benjermasin). Zijn zaken gingen zeer goed; hij betaalde alle oude schulden af op moeder Corna.

15. Mijn vader was bereid het schoolgeld te betalen en ook Jan Waas verhoogde de ouders toelage. Er waren goede afspraken gemaakt.

6 Januari 1932 trouwde mijn
ouste zuster met de jongste
zoon van boeder's oudste
(half-zuster), waarbij ik in
gala met hoge hoed getuige
was.

De dag daarop was de Verstva-
cantie afgelopen en ik ging
naar school.

Veel positief was voor mij,
dat mijn relatie met "ieneke
steeds hartelijker werd; ze
ontwikkelde zich tot een
broer-zus verhouding en ik
was gelukkig met het vertrou-
wen, dat zij mij schonk. Het
sloeg een bres in mijn een-
zaamheid.

Wanneer ik in 1932 weer eens
in Den Helder logeerde,
praatten wij honderduit over
van alles, wat wij van belang
achtten - incl. de U.R.S.

1 Het laatste leraar die ik heb gezien was de eerste leraar die ik heb gezien, een jonge verstanhouder, die ik heb gezien met de leraar Grend. Hij had weinig of niets aan te vertellen op zijn vertalingen, maar liet mij af en toe merken dat hij - 2 jaar ouder dan ik - op zijn leeftijd veel meer bereikt had. Ik dacht: je mag wel drs. zijn, maar je gedraagt je als een puber.

1. 1 x per 14 dagen.

2. National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei.

1. Zo vaak als mogelijk was, reed ik zaterdag naar Loosrecht en zeilde - weer of geen weer. Ook had ik een bijbel bij om het oude spriet-zeil te repareren. Het ging vlot over, want de achterstand van 5 jaar was hoofdzakelijk in fis- en natuurkunde. In de zomer van 1932 bezocht vader Nederland. Harriet en haar jongere broers en zusters uit, het was de laatste maal dat wij hen ontmoetten. Voor mij was het toch een teleurstelling; hij was sympathisant van de N.S.D.A.P., vond de huidige situatie in Nederland belachelijk. De kerken waren volgens hem voldoende, want de kerken zouden toch uitsterven! Ik nam dan maar - vanwege het schoolgeld - maar zonder sijn afscheid. Op koninginnedag was ik weer in Den Helder en genoot van het gezelschap daar en van Mienke, die met mij op de lijn zat en het vuurwerk op het Marsdiep bekeek. Tot dat gezelschap behoorden ook drie alborsten. Dit gesprek maakte ik op dat er in alle stilte voorbereidingen getroffen werden voor een mobilisatie van de marine. In maart 1932 werd Oostenrijk ingelijfd en in de zomer werden van Tsjechoslovakijs. Mussolini's verovering van Ethiopië en door Engeland verdedigd, en op de conferentie

in München de vertaling van de Tsjecho-Slovaakse Republiek. Het berijnd naar de overgrote meerderheid v/d bevolking uit Duitsers bestond, werd ingelijfd door Duitsland.

De trotse A. Chamberlain zei, zwaaiend met het accoord:
'Peace in our time!',
't 'ocht wat!'

Het Consulaat van Duitsland stuurde mij die zomer een oproep. Ik moest mij melden voor de militaire dienst. Ik verzocht beleefd om uitstel om alsnog eindexamen te kunnen doen, maar kreeg noch een antwoord, noch een 2e oproep. Die kwam pas in de zomer van 1930 en opnieuw vroeg ik om uitstel, want ik wist nu wat ik wilde: 'theologie studeren en predikant worden'. Daarbij lag de nadruk voor mij om mensen pastoraal en diakonaal bij te staan. Als lid van de Doopsgezinde gemeente in Leiden, Leeuwarden en Merseloort, maar ook in gesprekken met anderen, uit de minder gegoele leden van andere Verkenootschappen, leende ik op dit gebied een toekort te bespeuren.

Het eindexamen bevrijdde mij van school; ik slaagde zonder moeite en met een gemiddelde van 7 1/2. Het taalboek kunnen zijn, maar in een foutloze vertaling van een franse opgave zag ik een zin over het hoofd. Door een zeer goed mondeling, kreeg ik toch nog een 6. Desgelijkt was het ook met Natuurkunde.

Opnieuw werd ik 'werkeloos!'

3. 17-03-1935.

3. Toen ik meerderjarig werd, had ik een verzoek tot naturalisatie ingediend. Om Jan stelde zich garant voor mijn levensonderhoud, opdat ik niet ten laste van de Werkloosheidsvoorziening zou komen.

In 1930, toen de dreiging, welke uitging van de Nationaal Socialisten in Duitsland en de Fascisten in Italië luidelijk werd, melde ik mij aan bij het Departement van Defensie. Ik had geen enkel vertrouwen in de effectiviteit van Organisaties als 'Kerk en Vrede', etc. Dat bleek al gauw terecht te zijn, evenmin als tijdens de rest van de 20e eeuw.

4. Houry ? van der Lande.

4. Ik kreeg echter generlei antwoord op beide verzoeken. Om Simon benaderde een bevriende relatie, die Chemische Fabrieken had in Nederland en in Duitsland. Daar werd mij goed betaald werk aangeboden op voorwaarde, dat ik in Northorn zou wonen. Men wilde graag een Nederlander met een Diploma's hebben.

5. Nieuw Milligen.
Directeur was de heer
Blaupot ten Cate.

5. Een ander contact behandelde met de eigenaar van de Kunstleerfabriek 'Veritex'. In de zomer van 1930 kreeg ik daar werk op het research laboratorium en ik vond een kamer in het Chr. Militair Gehuis - een rustpunt voor de manschappen van het 'Denonthe Regiment'.

De hospita was zorgzaam voor allen die bij haar kwamen en waakte ook over mijn materieel en geestelijk welzijn. Zo verzocht ze mij dringend om afbeeldingen van de Madonna en Venus te verwijderen. Ook leerde ik klein kaliber schieten, ook in hoog tempo, wat mij i/1 Militaire dienst van pas kwam. Daar vond men

6. 03.15!

6. in verband met de oude criteria, dat ik rustiger moest richten en nikken, maar ik bleef mij oriënteren op de cowboys en misdadigers - met 'blijven' succes.

Het werk op de 'Veritex' was plezierig. Binnen de kortste keren werd mijn 'salaris' (€ 40,-- p.m.n.) bijna verdubbeld. En daar ik meestal de weekenden thuis was, kon ik moeder € 25,-- geven en hield nog genoeg over om boeken te kopen. Ik bouwde een kleine voorraad op van de - toen goedkope 'Phaidon' uitgaven - van Kultuur- en Kunstgeschiedenis.

Mijn chef was Chen. Ir., een man die hard studeerde (oude talen), want hij wilde priester worden. Hij vertelde mij goed in en luisterde naar mijn mening en voorstellen bij experimenten op grote schaal. Van de hulp - een vies jochie - leerde ik veel van de mentaliteit en het gedragspatroon van de arbeidersjeugd van de toen zeer arme land- en bosarbeiders. Ik mocht wel 'beilen' versieren, maar het kostte per bier een vat bier!

Niet zo zeer de prijs vond ik een beloning, maar veeleer het niveau van de jongedames.

Toen Nederland mobiliseerde, kreeg de fabriek een namootorder voor het maken van gasmaskerfilters. Daarbij werd ik ook ingeschakeld, want elk filter moest worden gekeurd. Maar het research-werk ging ook door (rubber garens uit gecondenseerde Latex en Schuur-rubber). De daar mee verbonden problemen wogen tegen het saaie routinewerk op!

De winter van '33-'39 was bitter koud. Ook de handschoenen beschermden mijn handen niet als ik op de fiets naar mijn werk reed en mijn kamer kon ik niet warm krijgen. Er liep wel een kachelpijp vanuit de huiskamer door mijn kamer, maar bij -10° C had ik daar niet genoeg aan.

ij de Garage op 't kruispunt van de oude Napoleonsweg Mersfoort - Apeldoorn en Hardevijk, kon ik een mooie kamer huren tegen dezelfde voorwaarden als in het Militair tehuis en was veel dicht-ter bij de fabriek. Ook de bedrijfsleider was een Duitser; wij bleven zakelijk en afstandelijk in de omgang. Elke dag kwam hij op z'n motorfiets uit Apeldoorn en op een morgen was zijn gezicht bevroren. Na een week of twee hingen de vellen erbij en kreeg hij weer een huid als een baby.

Tet uitbreken van de oorlog verraste mij niet. Wij hadden de vliegtuigen gehoord en 's morgens verzocht de politie van Apeldoorn mij om bij donker thuis te blijven. Maar die zelfde nacht moest ik deze maatregel al negeren, want de genie had een aantal 100-jarige beuken opgeblazen, om oprukkende pantsers de doortocht te verhinderen. 't Was dus 'alle hands aan dek' om de terugtrekkende troepen van de IJssel-linie de weg te wijzen - noordelijk om het 'de ronte depot' heen - want daar was niemand. Alles ont-ruind!

Daarop hebben wij in de poli-
klinik ons voorzien van ver-
band en medicamenten ten be-
hoeve van ons 'gehucht'.
De fabriek bleef die dag
licht. Gezamenlijk groeven
wij schuilloophaven voor de
inwoners.

Ik koesterde geen illusie om-
trent het vermogen van Neder-
land, om zich tegen het Duit-
se leger te handhaven.

Daarom haalde ik alle Postze-
gels uit moeder's verzameling
en borg ze in 2 ovale blikken
die gemakkelijk in een rugzak
te vervoeren waren.

7. Erika Mann 'Jugend in Dritten Reich' o.a.

7. Een aantal boeken en de poli-
tieke prenten verbrande ik
wijselijk - ze zouden mij of

moeder in grote moeilijkheid kunnen brengen: concentratiekamp voor haar en de galg voor mij.

Met Mienke had ik al een afspraak gemaakt voor het weekend. In de hoop dat een van de bevriende adelborsten haar ten huwelijk zou vragen, was zij naar de huishoudschool in Amsterdam gegaan. Het bleek een misrekening te zijn in tweeerlei opzicht. Het aanbod bleef uit, want een andere jongedame bleek de favoriet te zijn. En de huishoudschool kon haar noch bekoren, noch ook de vereiste handvaardigheden aanleren.

Zodra Nederland had moeten kapitulieren en Koningin Wilhelmina zich inscheepte naar Engeland, kwam ik in conflict met mijn hospes. Zij wilde haar portret tegen de muur verpletteren. Ik kon hen tot bezinning brengen. Ik bracht hen aan het verstan dat zij ook Koningin was voor Indonesië, de Antillen en Suriname, en vanuit Engeland weer mogelijkheden had om iets voor ons te ondernemen. Het hielp hen over de teleurstelling heen.

De afspraak, welke ik met Mienke had, met - van mijn kant - het voornemen om mij als replacant te presenteren voor de betrokken adelborst, liep dus ook op niets uit. Zij was de avond tevoren al in Amersfoort aangekomen, maar ik kon niet weg! Moeder en mijn jongste zuster moesten zich wel'en en verden in de Juliana van Stolbergkazerne, onder bewaking van het muziekkorps gestel. Zij had wijselijk Mienke naar haar grootmoeder gestuurd.

3. Zij = moeder Cor

9. Per trein, waarin zeer veel Amersfoorters zaten, richting Noord-Holland.

1. Zaten met oma en vader Piet's oudste zuster, ver' zij naar Troek op Langebijl geëvacueerd.

Op de 2e oorlogslag ratelde een grote legerauto op rupsbanden met een zware aanhangwagen, waarop een ponton geladen was, het kruispunt op. Een Duitse onderofficier vroeg of liet de weg naar Biersfoort was, het een hem bevestigde ver. Zonder iets verder te vragen, gaf hij de chauffeur opdracht door te rijden en moest 2 1/2 km verder stoppen voor de wegversperring. Vanachter de gordijnen en bosjes zagen de Nederlanders het en juvonen! Maar 't lachen verging ons weldra. Nadat de combinatie met veel moeite gekeerd was, stopten zij opnieuw op het kruispunt. Allen, die in huis waren, moesten met de handen onhoog tegen de muur staan, waarna wij niet gevaarschuld hadden. Ik antwoordde beleefd dat wij daar niet om gevraagd waren. Bovendien was, nog voor de inrit van het Deonte depot af, de versperring duidelijk te zien.

Ik kreeg het dienstpistool in mijn ribben geduwd en mijn kostbaas en ik moesten de hele voorraad succerolie etc. naar de auto dragen.

Daarna reden zij terug naar Apeldoorn, zonder te vragen of er een andere mogelijkheid was.

De dag daarop kwam er opnieuw 'bezoek'; een luitenant met een manschapswagen + minikanon en - natuurlijk - een dienstauto voor de officier. Wij was beslist in zijn optreden, maar correct. Ik werd aangewezen als iemand die zich verstaanbaar kon maken en stond hem te woord. Wij had de opdracht om het kruispunt te beveiligen, want er was sprake van 'sabotage'. Ik gaf hem uitleg en vertelde van de plundering.

Ik maakte rapport op en dienste voor mijn kostbaas een schaleclair in; twee weken later kreeg mijn kostbaas de schaleclair in.

Hij beviel zeer vaning niet
 zeer. De broer van mijn kost-
 baas woonde iets lichter bij
 Apeldoorn en was genegen mij
 in huis te nemen.

Hij woonde ± 50 m. van de weg
 af en ik kon er van door, wan-
 neer er weer zo'n overval
 dreigde. Bovendien vielen er
 die nacht ook nog bommen en
 ik werd niet graag in mijn
 slaap gestoord. Maar er was
 ook nog een andere reden.

Iets lichter bij Apeldoorn
 woonde een houtvester van de
 Donsinen. In die nacht werd
 zijn huis omgedoopt. 'Rabbit
 Hill' werd 'Maninchenhügel'.
 Dat was ik boos op die vent!

Ook werd ik na korte tijd
 uitgenodigd om thee te drin-
 ken, door een man die ik nau-
 welijks kende. Al snel kwam
 de aap uit de rouw. Hij was
 lid - volgens zijn zeggen -
 van de Nederlandse tak van de
 IAA. Men was ter ore geko-
 men dat er 's nachts vlieg-
 tuigen landen en aangezien
 'de mensen mij vertrouwden'
 vroeg hij om mijn medewerking
 door hetgeen hij lienaangaan-
 de verteld werd, aan hem door
 te geven.

Gelukkig had ik al vroeg een
 gehoorbeschadiging opgelopen
 en ben daarnaast ook nog
 Oost-Indisch Doof. Ik heb hem
 dus niet kunnen helpen.

Intussels was het juni gewor-
 den en ik kon weer brieven
 verzenden en telefoneren.

Ik nam een besluit en vroeg
 10. Mienche per brief of zij mij
 als partner wilde aanvaarden.
 Ik zat op hete kolen en helde
 2 dagen later op; het was 't
 begin van 6 weken wachttijd,
 daar zij niet meteen beslis-
 sen kon en eigenlijk zeer
 vervon'erd was. Ze had dit
 aanbod nooit verwacht!

In die 6 weken zagen wij el-
 kaar een weeken² in Wers-
 foort, in Velsen bij een van
 mijn oude bekenden - 3 weken
 later, of zonder familie met
 elkaar te kunnen praten.

10. 09-06-'40.

10.

'Vanzelfspreken' hadden zij
 een - in toenemende mate -
 intensief schriftelijk en te-
 lefonisch contact. Het week-
 end van 20/21 juli bracht de
 beslissing.

Het kostte ons een paar nieu-
 we kousen vanwege het prik-
 kelkraak en een standje van
 moeder Cor; ik had de huis-
 sleutel vergeten en zij lag
 te slapen toen wij na midder-
 nacht thuiskwamen.

Toen ik de reden uitlegde,
 dook zij de kelderkast in en
 kwam met een fles 'Liebfrau-
 milch' op de proppen als
 'slaapdronk'.

Bij 'vergissing' werd een
 'kelder' gebombardeerd. Daarbij
 werd Vader Piet's huis ge-
 troffen. Een brisantbom ging
 door het dak van 'Nieneke's
 broer Piet en ontplofte in de
 kelder. Gelukkig, sliep hij
 die nacht bij een vriend.
 Vader Piet liep een gescheur-
 de hoofd'wond op naar, hijzelf
 moeder en haar half-zuster
 konden het huis verlaten.
 Een brand'bor veroorzaakte een
 van de vele branden die niet
 gelust konden worden.

Alles wat in huis was - incl.
 de sprekkamer, het laborato-
 rium etc. - verbrandde. Al-
 leen de hond kwam later le-
 ven onder het puin van laan.
 'Nieneke's ouders hadden na
 het verlies van huis en in-
 boedel, een onderdak gekre-
 gen in 'Schagen, een paar ka-
 mers boven een bloemenwinkel
 met de zolder als 'logeer-
 ruimte'. Zij brachten daar
 samen een weekend voor.

'Nieneke's vader was niet zo
 verblijft met mijn aanbod.
 Daar kon ik wel inkomen!

In zijn en mijn situatie had
 ik mijzelf ook niet graag als
 aanstaande schoonsoon gezien.
 Hij respecteerde echter 'Nie-
 neke's keuze, te meer daar ik
 niet aan'ron' op een speelig
 uvelijk. Van begin af aan
 had ik ernstige twijfel aan
 een 'uitste over' innig.

11. Dit geldt voor de hele voor-Europese laagvlakte. Op turf en kolen na, waaronder veel bruinkool (N.B. Luchtvervuiling in de DDR en Polen) zijn er weinig bruikbare delfstoffen.

11. Volgens mij het 'uitland' is een ongelukkige strategische situatie. Veel belangrijke grondstoffen moesten over zee worden aangevoerd en de zee werd door de geallieerden beheerst. Ik had mij in de loop der jaren namelijk ook in economische aardrijkskunde verdiept.

Daar de 'Schoolvakanties' naderden - en voor 'ieneke' het afscheid van de 'uichouf'-school - concentreerden onze gesprekken zich op haar wens medicijnen te studeren.

Mij waren ons erven bewust dat mijn verblijf in Nederland niet lang meer zou duren.

Daar, bij het bombardement al haar kampereuistrusting ook vernietigd was, kreeg zij van docenten en de leerlingen een tent. Wij hadden een losse afspraak met de kinderen Westerbeek van 'erten om te kamperen, en dat gebeurde ook, en wel in 'oenberlo. Ondanks de drukte gaf ons dat de gelegenheid weer met elkaar over de nabije toekomst te spreken. Ik bleef er bij theologie te studeren en 'ieneke in de tussentijd zo ver mogelijk te komen tot haar studie - gezien zijn onzekere toekomstmogelijkheden.

Ik hield mij voor de periodieke melding bij de politie in 'elboorn. De Inspecteur zei: 'dat hoeft u niet meer te doen, want u bent 'uitser'. Mijn antwoord: 'Ik heb 5 jaar geleden een verzoek om naturalisatie ingediend; ik erken alleen de Nederlandse regering' en dit werd genoteerd.

Na mijn korte vakantie - 14 dagen in 'ie jaren - moest ik weer aan 't werk en 'ieneke had genoeg te doen met haar imatriculatie op de Leidse Universiteit en de Croentijd bij de V.V.G.L.

N.B. Op Koninginne'dag ving en enkele jongens de Terrier van een berucht N.S.P.-er. Hij kreeg een mooie Oranje strik om zijn staart met een kartonnetje met het opschrift: 'Al ben ik een N.S.P.-erhond, toch draag ik Oranje aan mijn kont'.

N.B. De capaciteit van mijn longen werd gemeten door Dr. J. P. Thijsse tijdens een Biologieles in 1950. 't Resultaat was 60%, vermoedelijk ten gevolge van Longemphyseem.

Naar ervaringen daarbij te monsteren de lachvlekken en pijn, om den 1ste eeuw's loefpatroon in stand te houden.

Zelf werkte ik hard en moest - na een niet meer uit te stellen oproep - voor de militaire dienstplicht naar Arnheim, om 'gekeur' te worden. Longcapaciteit en een verschil in beenlengte van ruim 1 cm werd over het hoofd gezien; je bent 'gekeur' als je voldoende vlees hebt om als 'ogelvanger' te dienen. Ik lacht, wanneer gaat men er toe over om het volkslied als begrafenis muziek te gebruiken.

Ik vond het vermakelijk om te zien hoe herels van groot formaat flauw vielen toen bloed afgenomen werd, want dat werd wel afgenomen en bekeken. Ik bleek bloedgroep O te hebben.

In de herfst kocht ik met andere personeelsleden en mijn hoesje een groot varken. Hij slochtten het op een verborgene plaats op de heide. De volgende zaterdag sleepte ik een grote koffer met 10 kg vlees voor meer toe. Op de hoek van de 'Alvanstraat' houdt een overbuur. en hij aan, berodtrots op zijn uniform. Hij informeert naar de inhoud van de koffer. Daarbij's strouw zeg ik: 'Varkensvlees'. Hij accepteert het niet en zegt het een flauwe grap te vinden, lurt echter niet verder te gaan, weten dat ik tot het 'Herrenvolk' behoort.

Ik zou begin 1941 oproepen worden en dus zeg ik mijn baan op per 01-12-1940. We hadden wij nog 2 maanden samen en ik stelde 'ieneke' voor bij mijn familie. Bij ons Jan viel ze meteen in 't pulletje met haar plezier in planten en gelichten.

Ms. 'onja, die inder ingeno-
men; gevolgen ha' dit niet,
want aan het eind van de oor-
log overleed hij. Schrijven
via de Feldpost deed hij niet
en alleen een van zijn nich-
ten heb' ik in Lindhoven nog
eens ontmoet.

Tij stralend weer maakten wij
een tocht op de schaatsen
naar Marja en gingen met de
trein terug.

Terstus waren wij mij moeder
Cor en 5 februari '41 moest
ik mij melden in Paderborn.
Een paar dagen tevoren kwam
Mienke weer, maar ze had een
afpraak met de ten'arts in
Leiden. 1 Februari namen wij
afscheid, ik bracht haar naar
de trein. Toen die het stati-
on uitreed was ik blind! Maar
een jongen die met mij eind-
waren deed, wenste mij geluk
dat ik opgeroepen was voor
het Duitse leger! Ik was te
hoos om mij af te vragen, hoe
hij dat wist!

Mijn vader - een Stafofficier
van de Landmacht - was een
bekend lid van de "S.O.".

2 februari: - een zondag -
nam ik de trein naar Hannover
waar tante Gertrud toen woon-
de om even te wennen aan de
andere omgeving.

6 februari: sloot het hek van
de Kaserne van de 'Blauwe
Dragoniers' zich achter mij;
voor mij waren ze: 'de poort-
ten der hel'.

VII 1

Samen met 249 anderen werd ik 'heropgevoed' tot soldaat. Voor het kader was dat een moeilijke taak. Het merendeel kende weinig of geen Duits. Het betrof veelal zoons en kleinzons van 'gastarbeiders' die tussen 1870 en 1910, en na 1920 in Nederland werk hadden gevonden. Niet weinigen waren met Nederlandse vrouwen getrouwd en hadden vrijwel geen contacten met Duitsland. Vooral zij, die in Rotterdam werkten en/of woonden, waren verbitterd. Enkelen hadden alles verloren en ook sterfgevallen te betreuren na het bombardement! Hun gebrekkige talenkennis leidde tot vreemde situaties. Toen eens een commando niet begrepen werd, klonk er een vraag: 'Wat zegt die rotzak?' De Instructeurs waren ervaren Frontsoldaten die in Polen of aan het Westfront gewond werden. Zij hadden nog een periode van 'lichte dienst' na hun revalidatie. Zij legden de nadruk op overlevingstechnieken, beheersing van wapens en uitrusting en hun onderhoud. Wat mij opviel, was de correcte benadering. Dagelijks fietsend in Amersfoort langs een kazerne, was ik gewend aan ruwe taal en onheuse behandeling van rekruten. Deze ervaring werd aangevuld door de gesprekken in het Christelijk Militair Tehuis in Nieuw-Millingen.

In Paderborn en ook later in het leger werden wij beleefd benaderd, bijvoorbeeld: 'Soldaat Marcus uw tenue is niet in orde. Mag ik u helpen het te corrigeren?' Zonder toestemming mocht een meerdere je niet aanraken - tenzij je een delict beging!

Dat is mij later van pas gekomen in mijn werk in Nieuw-Guinea: correctheid schept afstand. Als ik mijn ondergeschikten met U aansprak wisten zij: er is iets goed mis! Wat bij het overleven - geestelijk - van belang is, dat is af en toe rust. Op een zaterdagmorgen bij een appel - niet lang na onze aankomst - werd een vrijwilliger gevraagd voor een dienst, n.l. ten behoeve van een van de sergeants. Ik meldde mij en werd zijn oppasser. Ik moest zijn kamer schoonhouden, lederwerk en andere uitrusting onderhouden etc. Daar ik dit tot zijn volle tevredenheid deed - soms onderbroken door een gesprek - stelde hij mij zijn kamer ter beschikking, buiten de diensturen. Ik meldde mij dan af bij de kamer-oudste van mijn chambre en was buitenschot voor alle andere extra karweitjes zoals, ramen lappen, het Kazerneplein aanvegen, etc.

Toen wij ons na een tijdje als 'nette' soldaten konden gedragen, mochten wij de stad in. Paderborn is een heel oude, en ook heel mooie stad met een prachtige Romaanse dom. 't Was een verademing om daarin stil te zitten en op verhaal te komen.

Een paar weken later werd ik opgeroepen om mij bij de Bataljonsstaf te melden. Een oude Officier maakte mij er op attent dat ik - als Mennonit (= Doopsgezind) - kon volstaan met een belofte van trouw in plaats van een eed. Na een korte afweziging, verklaarde ik mij bereid bij de eedaflegging present te zijn. Immers - deze verklaring werd afgedwongen! Weigering betekende Concentratiekamp. Dat gebeurde ook met 'Getuigen van Jehova'! Voor mij onaangenaamheden en misschien gevaar voor mijn moeder en de jonge zusters en broer.

Ik was dus present bij de plechtigheid en nam mij voor - zo veel als mij mogelijk was - te saboteren en mensen, die luisteren wilden, tot andere gedachten te brengen. Indachtig aan het oude Friese woord: 'Liever dood dan slaaf'. Ik was mij bewust van het risico, dat ik zou lopen.

Moeite had ik niet met de technische opleiding. Dat was wel met de infanterietraining! Nooit kon ik het tempo bijhouden. Ik had dit al voorzien en daarom verzocht bij de cavalerie geplaatst te worden.

Ik had als jongen goed leren paardrijden - ook in de bergen. Aan dat verzoek werd voldaan, maar paarden werden alleen nog bij parades gebruikt en voor sport, en ik kwam bij de 'Stahlroszreiter'. Wij moesten soms met fiets, gevechtsbepakking en wapens terreinhellingen opklauteren of vele kilometers in hoog tempo afleggen. Daar was mijn longcapaciteit niet op berekend; 60% van normaal.

Bij sport heb ik mij ook altijd moeten beperken tot korte afstanden, back of keeper; bij tennis dubbel aan het net. Bij honkbal had ik voldoende 'lucht' en zeilen deed ik het liefst - vooral met windkracht 5 - 7.

De instructeur gevechtstraining had het door!

Na ongeveer 7 weken basistraining werd ik overgeplaatst. Pas veel later - in Frankrijk - hoorde ik, dat de meesten van deze onwillige 'Beute Germanen' al bij de eerste zware gevechten aan het Oostfront ingezet werden; weinigen hebben het overleefd. Die informatie kreeg ik van een lotgenoot, de zoon van een in Luxemburg levende duitse vader en een nederlandse moeder.

In die 7 weken kreeg ik een keer bezoek van mijn nicht Niesje Agnes Maas. Zij werkte in een ziekenhuis in het Rijnland. 1*) Haar vader had contacten met Arnold Meyer en in Nederland werd zij erop aangekeken. Dat zelfde overkwam ook mijn zuster Bettie. In een ziekenhuis in Dresden ontmoette zij een dochter van ir.A.Mussert. Ook die nam haar toevlucht tot werken in het 'bereikbare' buitenland.

2*) Er staat in de bijbel wel te lezen dat ieder mens persoonlijk verantwoordelijk is voor zijn daden, maar niet dat hun tegenstanders - of slachtoffers - gemachtigd zijn het hen aangedane leed op de kinderen van de daders te verhalen!

Dat gebeurde gruwelijk vaak in Nederland op de kinderen van N.S.B.-ers tot lange jaren na de oorlog.

Mijn ervaring vat ik samen in deze formule:

Veel Christenen geloven wel in zonde en vergeving, maar niet wanneer het anderen dan henzelf en hun vrienden betreft.

De opleiding in Paderborn werd afgerond met een cursus elementair 'militair gebruiksduits' en daarnaast een poging om ons ideologisch te indoctrineren.

De Luxemburgse Duitser en ik als enigen van de 250 'Beute Germanen' mochten examen doen voor een officiersopleiding. De kennis werd als ruim voldoende vermeld, maar beiden werden wij afgewezen en beoordeeld als politiek onbetrouwbaar, dus niet bruikbaar voor kaderfuncties.

1*) 'Zwart Front' een fascistische organisatie.

2*) Ezechiël 18:1-4; Deuteronomium 7:10 en Joh. 9:3.

In mei werd ik overgeplaatst naar Dortmund, daar was een depot van reservisten. We hadden vrijwel niets te doen dan corvee en wachtlopen, in afwachting van plaatsing bij een parate eenheid.

Op een zondag ging ik naar de Kerkdienst. De voorganger was beter thuis in de 'Edda' dan in het 'Nieuwe Testament' en bij informatie bleek hij een lid te zijn van de 'Deutsche Christen'. Ik had van 1933 af met grote belangstelling de strijd van de 'Bekennende Kirche' in Duitsland gevolgd. Lang niet alle leden waren democratisch, maar wel anti Nazi-ideologen, zoals Alfred Rosenberg, Julius Streicher of de synkretistische groep van 'Reichsbischof' Muller. Ik besloot verder van deze groep geen pastorale hulp te vragen; 't was ook niet mogelijk, want korte tijd daarna werden velen van ons naar Oost-Pruisen gestuurd; ik werd ingedeeld bij een 3*) verzorgingseenheid. Enige weken was ik in 4*) Olsztin = Allenstein, een oude vesting en vestiging van de 'Duitse Orde' uit de 14e eeuw.

Begin juni werden wij gelegerd in een bos ± 30 km ten westen van de grens met de U.S.S.R. In Allenstein kreeg ik nog eens post van Mieneke en Moeder. Bij de beantwoording mochten wij als afzender alleen een nummer opgeven: 3 8 5 9 6. De compagnie waarbij ik ingedeeld was, bleek een rauwe troep te zijn: arbeiders uit de ijzerindustrie, grondwerkers en havenarbeiders in de leeftijd van 20 - 40 jaar. De jongsten waren wegens lichamelijke gebreken pas in 1940 opgeroepen, nadat de droom van een snelle zege in vuur en rook was opgegaan; de oudsten waren veteranen uit Wereldoorlog I.

Vooraf onder de ouderen waren veel 'Beefsteak-Nazi's'. Zij deden zich voor als Nationaal Socialisten, maar als zij aangeschoten waren, vertelden ze met trots van vroegere straatgevechten. Ik vroeg mij af of het 'Camouflage' was, die 'bruine' buitenkant!

Denkende aan een van mijn verbrande 5*) prenten van Johan Braakensiek uit 1931, achtte ik dit ook mogelijk; immers ikzelf stond toch ook te boek als 'Politisch nicht stubenrein' oftewel 'politiek onbetrouwbaar'..... en ik was er innerlijk ook trots op.

3*) Aan- en Afvoer Troepen.

4*) Kaart 60 C 7

5*) Een reusachtige adelaar boven het Gebouw van de Rijksdag in Berlijn met 2 vleugels, één met een hakenkruis, de ander met hamer en sikkel getooid.

Het onderschrift: 'Zal de Duitse Adelaar ooit weer kunnen vliegen?'

Het antwoord op Braakensiek's vraag was dus 'Ja!'

Dit luidde de ondergang in van alle ideologieën van linkse en rechtse filosofen.

De daardoor veroorzaakte ellende - inclusief het geweld in alle werelddelen - werkt door tot op de dag van vandaag en zal nog tientallen jaren voortduren.

In de nacht van 21 juni hoorden wij de artillerie die grensposten beschoot. Tegen de wachtcommandant zei ik: 'Nu verliest Duitsland de oorlog!' Er ontspon zich een discussie waarin ik de nadruk legde op de onmacht ter zee, en de slechte grondstoffenpositie uiteen zette! Enkelen zeiden: 'Maar wij beschikken toch over de olie van Roemenië en Schoonebeek', maar ik legde uit dat dit veruit onvoldoende was! Vermoedelijk dacht de Generale Staf er ook zo over, want in de 2e helft van 1941 maakte men al plannen voor een veldtocht naar de Kaukasus om de oliebronnen van Bakoe in handen te krijgen.

De volgende dag werd ik bij de commandant geroepen. Ik had geluk: deze oudere heer waarschuwde mij: Ik moest mij onthouden van commentaar, maar 'Ik kan je het denken niet verbieden' zei hij.

Een dag later trokken wij de grens met Rusland over. 's Avonds waren wij in Grodno. (Kaart 60 D 7)

VIII 1

Wij kunnen daar niet lang gebleven zijn. Het front verplaatste zich snel in Oostelijke richting en dus wij zelf eveneens, en wel naar Wilna (Kaart 60 E 6) - de huidige hoofdstad van Litouwen. Daar werden wij definitief van de hoofdmoot gescheiden. Ons werd de bevoorrading van een Divisie toebedeeld, met alles aan brandstof en smeermiddelen, die een gepantserde Divisie nodig heeft.

Een 1*) 'Schmalspur' Officier kreeg het commando over ons peleton. Hij had de aanvoer te regelen en toezicht te houden op de distributie. Een oudere korporaal was voor de gang van zaken in het depôt verantwoordelijk, en de rest moest lossen en laden - per etmaal soms een trein van 20 wagons. Dat is zwaar werk.

Wij kregen een vrachtauto om ons zelf te vervoeren en een 2e voor ons gereedschap. Het dekzeil had echter geleden bij een beschieting. De vraag rees 'Wie kan dit dekzeil repareren?' De makkers waren zonder uitzondering landrotten en ik meldde mij haastig. Ik had vaak genoeg mijn eigen zeilen hersteld en beheerste de techniek. Ik mocht bijéén zoeken in een schoenmakerswerkplaats, wat ik nodig had, en terwijl de anderen 'Koeliediensten' verrichtten, zat ik rustig 2 dagen lang, eer alle zeildoekstukken gerepareerd waren. De korporaal, Fr. Schugt, gebruikte die gelegenheid om nader kennis te maken. Hij bleek Mexico-Duitser te zijn en was verkoopleider voor 'Opel' in het rayon Dortmund en omstreken. Wij vonden elkaar op een geestelijk en sociaal niveau en hebben elkaar steun kunnen verlenen, zo lang wij in hetzelfde onderdeel dienst deden. Ook na de oorlog hadden wij contact.

Toen ik een verklaring nodig had over mijn activiteiten in het leger, stuurde hij een notariële acte, waarin deze werden vastgelegd. Natuurlijk nam ik de waarschuwing van de majoor, naar aanleiding van mijn prognose over de afloop van de oorlog, aux serieus. Ik was in het vervolg wat voorzichtiger bij de keuze van mijn gesprekspartners.

De voormalige 'beefsteak-nazi's' werden in de eerste weken door en door bruin gebakken!

De eerste schok werd veroorzaakt door honderden russische tanks, die een tegenaanval moesten ondernemen. Zonder veel eigen verliezen werden ze in brand geschoten. De superioriteit van de duitse schutters was overduidelijk, zoals ook later bleek in de Ukraine. De tweede schok volgde weldra. Soms bleven wij een paar dagen in Nieuwbouwflats. Wij allen waren gechokeerd over de slechte bouw, het gebrek aan Waterleiding en Sanitair!

Op het binnenhof van zo'n huizenblok stond een batterij echte 'plee's'. Zomers en winters, overdag en 's nachts moesten de bewoners van die flats daar hun behoefte doen! Douches waren er evenmin en badhuizen waren schaars.

De industriearbeiders onder ons zeiden vergramd: 'Als werkelozen hadden wij het nog veel beter!'

Deze flats werden gebouwd voor de elite: De Stachanov-arbeiders en partijleden. Gesprekken met anderen en de lectuur na de oorlog bevestigden deze indruk.

Overal vond je hetzelfde beeld, ook op de grote Kolchosen. Alles verwaarloosd, kapot of onbruikbaar. Kolchosbeheerders vertelden, dat zij voor alles en nog wat afhankelijk waren van 'Centrale Organen'.

1*) Officier van Administratie.

De slotsom van alle vroegere links radicalen was dan ook 'Wij zijn belazerd door onze Russische Kameraden en ons Partijkader. Het 'paradijs' der 'arbeiders' bleek een 'Fata Morgana' te zijn.

N.B. Toen in 1943 de Opstand van de Officieren tegen Hitler geen steun kreeg van de soldaten, speelde die teleurstelling van de arbeiders waarschijnlijk een grote rol, evenals de bombardering van woonwijken door de geallieerden. Zij hoopten niet op hulp uit de U.S.S.R.

Onaangekondigd kwamen een Majoor van de Divisie-staf en onze chef. Zij inspecteerden ons peleton. Alles werd in orde bevonden en wij kregen bevel om positie in te nemen bij het spoorwegkruispunt Molodecno. (Kaart 60 F 6) Daar moesten wij een depôt inrichten van smeermiddelen, dieselolie en benzine voor 'onze' Divisie. De vaten wegen bruto ± 200 kg - alleen al het ontladen van een trein van ± 20 wagons is een zwaar karwei, laat staan vlakke kuilen graven, waar ze ingerold moesten worden. Nog zwaarder is het laden van een vrachtauto; hun laadvlak is ± 150 cm boven het wegdek!

Bij een 'haastklus' waren 2 bootwerkers in staat 5 vaten met z'n tweeën op te tillen en op het laadvlak te zetten! Een vat Benzine weegt ± 180 kilo.

Wij kregen echter hulp van krijgsgevangenen. Een Sergeant I en zijn Wachtcommandant drongen aan op snelheid, maar de gevangenen waren verzwakt door gebrek aan voeding en slaap, het werk schoot niet op.

Woedend gaf de Sergeant I bevel om de gevangenen met slaan aan te sporen. Onze Korporaal kon wel protesteren, maar dat hielp niet; de meerdere heeft altijd gelijk.

De 'beefsteak-nazi' waarvan ik vermoedde dat hij mij aangegeven had, voorzag zich van een kapotte ventilatorriem en legde daarin nog een knoop! Ik haalde diep adem en weigerde te slaan. De sergeant gaf mij persoonlijk nog eens bevel en wees op de consequenties die dit voor mij zou hebben, indien ik opnieuw weigerde zijn bevel uit te voeren. Hij rapporteerde mij bij onze chef.

Ik had de reglementen goed bestudeerd. Toen de chef naar het waarom vroeg, gaf ik hem als antwoord: 'Ik ben opgeleid tot 'soldaat' en niet tot 'beul'! Dit bevel is tegen mijn 'Krijgsmanseer'. Daar had de Chef begrip voor! En omdat onze Korporaal toch al te veel werk had, werd ik hem toebedeeld voor de administratie van in- en uitgaand materiaal.

Tijdens de korte pauses, doordat een kolonne vertraging had, sprak ik nu en dan met de gevangenen voorzover zij Duits spraken. Een econoom zei: 'Niet voor Stalin vechten wij, maar voor Rusland! Er moet verandering komen!'

't Waren zeer hete maanden en meestal zat ik - alleen met broek en laarzen bekleed - aan mijn tafel in de schaduw. Wij sliepen in die dagen op de veranda van de school, welke ons was toegewezen als onderdak.

Daar vond ik leesboekjes in het Duits en eveneens Logarithmetafels. Nog in Nieuw-Guinea heb ik die gebruikt bij de bouw van de Jongens Vervolgschool en de beide pastorieën voor ons en collega Koopmans.

In een van de leesboekjes las ik: 'In de Kapitalistische landen worden de arbeiders onder politiebewaking naar de fabrieken afgemarcheerd!' Jaren later, kort voor de bouw van 'de muur', logeerde mijn jongste zuster bij oom Jan in Hengelo. Haar zoon - ± 13 jaar oud - mocht oom Jan's 2*) fabriek zien en vroeg: 'Waar is de politie die wacht houdt?' Dat stond toch in zijn leesboek!

De boog was niet altijd gespannen. Wanneer er geen vorderingen werden gemaakt door het leger, hadden wij het rustig. Ik had als lectuur bij me de Bijbel, gekregen van Wibo Meyer's zuster, de 'Belijdenissen' van Augustinus, die oom Simon had gegeven toen ik 'opkomen' moest. In de rijdende boekwinkel van de Divisie kocht ik ook 2 mappen met afbeeldingen van Byzantijnse en Oud Christelijke Mozaïeken en ook 'Mein Kampf'. Reeds Dr.A.C.de Vletter - onze 1e docent voor Geschiedenis - had ons gewezen op het belang van kennis v/d ideeën van je tegenstanders voor een discussie. In de gesprekken met onze chef kwam de hobby 'schaken' aan het licht en af en toe werd ik uitgenodigd door hem voor een spelletje schaak, in de schaduw voor zijn tent.

In augustus slaagde een grote aanval, en dus moesten wij dieper het land in. Velikije Luki (Krt. 60 H 5) was onze nieuwe standplaats, die wij vermoedelijk per trein via Minsk, Borisov a/d Berezina, Orsa en Vitebsk bereikten, een afstand van ruim 300 km. (Krt. 60 F 7-G 6-H 6) In herfst en voorjaar zijn de niet verharde wegen vrijwel niet bereikbaar. Pas wanneer de 'pistes' bevroren zijn is wegverkeer met vrachtauto's weer mogelijk.

Wij reisden met ingerichte goederenwagens: britsen, een tafel en een grote kachel. Voor brandhout moesten wij zelf zorgen. Daar vrijwel het hele spoorwegnet enkelsporig was, moesten wij soms eindeloos op een tegenligger wachten. Wij hadden dus tijd om bomen te kappen. Bij voorkeur namen wij berken, die er in overvloed waren. Berkenhout brandt ook als het nog niet droog is. Bij heldere hemel werd het 's nachts al koud en de wacht had de plicht de kachel brandende te houden.

In 2 - 3 weken bereikten wij ons doel. Maar omdat het front al weer verder was, werden wij doorgestuurd naar Toropec (Krt. 60 H 5), het doel was waarschijnlijk Rzev a/d Wolga (Krt. 60 K 5), een belangrijk knooppunt van spoorwegen.

3*) Toropec was een mooi oud stadje met een prachtige 4*) Kerk met 2 verdiepingen, misschien een Kathedraal. Ik schetste deze en enkele andere Kerken voor Mieneke.

2*) N.V. Hengelose Veerenfabriek, voorheen J. Bakker.

3*) Op mijn mooie nieuwe atlas staat er 'Star. Toropec' (spreek Staraja Toropjets = oud T.J.)

4*) De bisschop (Archêdê) is Kloosterling; de priesters (Pope) mogen trouwen.

N.B. Gezien de moeilijkheden in Zending gezinnen waar de vader - als hij zijn plicht goed doet - veel onderweg is, is dit een goede regeling. Want een zendeling heeft een bisschopsfunctie. Ook de bisschop moet veel onderweg zijn.

Al spoedig kreeg ik naast de administratie ook de verwarming van 'onze' woning, waarbij het kantoortje van 4 m² tegelijkertijd mijn zit-slaapkamer was. Fred Schugt had 6 m² en de rest 2 kamers van ± 16 m². 't Is wel heerlijk om privacy te hebben. Daarnaast kreeg ik een burgergevangene luisterend naar de naam 5*) Iwan, als helper.

Het hout werd aangevoerd met blokken van 30-40 cm 6*) 0, meest grenen. Met drie klappen speelde hij het klaar zo'n blok te kloven en leerde mij dat kunstje ook.

Op mijn vraag naar het hoe en waarom hij in de gevangenis belandde, bleek het, dat hij een paar maal te laat op zijn werk verschenen was. Hij had noch klok noch wekker en kon die ook niet kopen!

Af en toe lieten wij hem naar zijn vrouw gaan die ± 1 km buiten het spoorwegemplacement woonde, eerst onder mijn geleide maar later alleen. Toen wij merkten, dat men hem niet miste, als wij de 7*) werkploeg naar huis brachten, lieten wij hem 's avonds naar huis gaan. Af en toe nodigde zij ons uit, ze was innig dankbaar dat haar man thuis was en ont-haalde ons op thee (van wilgeknoppen) en zelfgebakken koekjes. 8*) Zij speelde gitaar en zong Russische en Duitse liederen.

VIII 2

Eind september kregen wij een voorproefje van de winter. Het begon hard te vriezen en te sneeuwen, hetgeen in het voordeel van de Russen was. Zij zetten Siberische jagers in en de spoorlijn naar Rzev werd afgesneden.

Wij hoorden al een paar dagen het geschut en hielden er rekening mee, dat wij binnenkort ons zouden moeten verplaatsen, want wij kregen geen aanvoer meer.

Het werd bitter koud en voor een winterveldtocht waren wij niet uitgerust! Iwan's vrouw schonk ons 2 schaapspellen en vilten laarzen. Wij schonken haar, wat wij aan Wodka en Tabak konden kopen in de kantine en wat wij aan geld konden missen.

Plotseling moesten wij vertrekken; er was klaarblijkelijk een doorbraak omdat zelfs de frontsoldaten geen winter kleding hadden. Wij stuurden Iwan naar zijn vrouw en zeiden hem zich voorlopig te verbergen tot wij weer terug waren. Fred Schugt was een zeer goed zakenman; hij kocht nog gauw een kist Remy Martell, d.w.z. per man 1/2 fles. In onze vrachtauto's vroom het 20° C, toen wij 's avonds vertrokken - richting Zuiden. De zandwegen waren bevroren, zodat wij een natuurlijk verhard karrespoor hadden en zo Witebsk (Krt. 60 H 6) bereikten. Voor die ± 200 km hadden wij zeker 14 uur nodig!

De cognac was op, zonder dat iemand schade leed of dronken was! Ons onderkomen was een oude kazerne, die verwarmd was; wij sliepen een gat in de dag. Daags daarop moesten wij weer verder, opnieuw op onze auto's en nu naar Smolensk.

(Krt. 60 J 46) We werden ingekwartierd en hadden nu zelfs een douche - een weelde! Fred Schugt rende van het ene kantoor naar het andere en wie belangstelling had mocht de stad bekijken.

5*) = Johannes.

6*) = doorsnee; fijnspar.

7*) krijgsgevangenen.

8*) Bij navraag bleek haar moeder van Duitse afkomst te zijn.

Ik ging eerst naar de oude stad en het Kreml. Dat ligt op een vrij steil oplopende heuvel, boven de Dnjepr, die dwars door de stad loopt. Die oude citadel was zeer interessant. Er was een prachtige Kathedraal, voor iedereen toegankelijk, maar het gouverneurspaleis was Hoofdkwartier en Janboezeroen was daar niet welkom.

De Kathedraal was vroeg 19e eeuws, zonder veel tierelantijnen maar met een schat aan 9*) ikonen. Voor een ontroerende Christus ikoon lag een jonge man languit te bidden, roerloos, zolang ik in de kerk was, en ik had er veel te zien. De meeste indruk maakte op mij een ikoon waar God op zijn troon tussen zijn knieën het Kruisbeeld houdt; 10*) de Heilige Geest overschaduwde hen beiden.

De ikonen waren duidelijk veel ouder dan de Kerk. Smolensk was een stapelplaats voor de handel van de 11*) 'Waraeger' tussen Scandinavië en Byzantium. In de Middeleeuwen werd het overheerst door Litouwers en Polen die beurtelings of afzonderlijk of tezamen Wit Rusland en de Ukraine uitplunderden. Pas in de 18e eeuw werd het definitief 'Russisch'. Voor de muren van Smolensk versloeg Napoleon I de hoofdmacht van Rusland, maar op diezelfde plaats werd hij op de terugreis vernietigend verslagen. De overtocht over de 12*) Berezina gaf zijn leger de genadeslag. De 'Bataafse' Pioniers reddden de achterhoede, door de brug welke zij over de rivier bouwden.

Terug in de Kazerne, was alles druk bezig. De Siberiers waren kennelijk vastgelopen, en wij hadden al een nieuwe bestemming. Toen de voorraden opgeladen waren - ook een paar extra kledingstukken - vertrokken wij de volgende morgen. Tot 13*) Jarcevo (Krt. 60 H 6) - de filmstad van de USSR - volgden wij de grote weg van Warszawa naar Moskva. Van Jarcevo reden wij naar 14*) Duchovscina (Krt. 60 C 7-L 6-J 6, een klein stadje op 3 heuvels, waar een Kerk en een Ziekenhuis de grootste gebouwen waren. Het lag op een kruispunt van oude handelsroutes over de heuvelruggen tussen Rzev en Smolensk.

We kregen een redelijk goed onderkomen en tevens een ploeg werklieden die de vlakke kuilen groeven voor de drums. Die waren zodanig aangelegd, dat de olie zich niet kon verspreiden bij een treffer door granaten. Na de eerste vorstperiode was het nu wat zachter weer - vandaar de haast met het graafwerk.

De bevolking was waardig, maar niet onvriendelijk. Zij vroegen aan de 'Orts Kommandant' of ze hun Kerk weer mochten gebruiken. 15*) De partij had die in beslag genomen en de Kolchose gebruikte haar als paardenstal.

9*) van 'Eikoon' = afbeelding. Daarbij is het afgebeelde, mystiek verbonden met de afbeelding.

N.B. Dr.W.Theunisse: 'Ikonen' Servise 1948 pg.38 vv en
Bisschop Dionissios: Russische Orthodoxie ppg.28/
29;

Uitg.: W.ten Have N.V. 1967

10*) De Duitse vakterm is 'Gnadenstuhl'.

11*) Scandinaviërs.

12*) Bij Borizov.

13*) Spr. 'Jartsevo'

14*) Spr. 'Duchovstschina'.

15*) Communistische partij.

Dat werd grif toegestaan, en waar mogelijk ook gesteund met materiaal. Bij de eerste strenge vorst waren heel wat veulens omgekomen wegens voedselgebrek, want de oogst stond nog te velde. Er was geen Diesel en Smeermiddelen gebracht.

Daar de Siberiers een nieuwe aanval lanceerden, nam onze omzet sterk toe. Fred Schugt en ik besloten boeken te vervalsen en gaven de Kolchose een voldoende hoeveelheid olie en smeermiddelen - beetje bij beetje. De oogst kon alsnog binnengehaald worden en in die winter had de bevolking mondjesmaat te eten.

Inmiddels werden de 'Partisanen' actief. De lijken van de duitse soldaten, die levend in hun handen vielen waren op mensonterende en gruwelijke wijze dood gemarteld. Nadien peinsde niemand er meer over zich over te geven of te deserteren! Toen er weer sneeuw viel in november, moesten wij aan patrouilles deelnemen. Daarvoor werden sleden geharтерd met op 16*) Prževalski's lijkende paardjes. De zonscheen en het was kennelijk meer 'vlagvertoon' dan een serieuze poging om de verzetsstrijders op te rollen. Dat gebeurde door een speciale eenheid: de 'SS brigade Fegelein' die radicaal - maar zonder martelen - optrad.

Onderweg oefende ik op een vos die a/d overkant van een beekdal op jacht was. Het lukte mij - gelukkig - niet, want de afstand was ± 150 m; vlak voor en vlak achter hem stooft de sneeuw op en hij spurttte weg.

Op een helling achter ons onderkomen stond een Batterij 17*) Houwitsers, die op een kwade dag een paar proefschoten loste. Een van de weinige 'nette' mannen moest zich even afzonderen. Toen hij na een tijdje niet terug kwam, ging ik hem zoeken. Hij lag achter een tas hout met een granaatscherf door zijn gezicht tot in zijn hart.

Het was onze eerste dode - de enige zoon van een schoenwinkelier in Neusz. Daar hij het meeste contact met mij had, schreef ik de moeilijke brief aan zijn ouders. Hij had een hazelip en was een vroom RK lid - en dus het mikpunt van de spot van de Beefsteak Nazi's.

Door een granaat, die al in de loop van het kanon ontplofte, werden stukken metaal in een omtrek van 50 m rondgestrooid.

6 Mannen hadden uren nodig een graf voor hem te graven. De aarde was reeds 80 cm diep bevroren! De begrafenis zelf werd door een Hospitaalsoldaat geleid. Hij was predikant in een gemeente van de 'Bekennende Kirche' en dus had hij geen aanstelling als Legerpredikant; ook hij was dus 'politiek onbetrouwbaar'.

In december ontmoette ik hem weer in het Hospitaal. Mijn verstandskiezen speelden op, en ik meldde mij bij de tandarts. In de wachtkamer zat ook een pas bevorderde officier met een gloednieuw 'Ritter Kreuz' om zijn hals. Hij had geen haast, zei hij vriendelijk, en liet mij voorgaan. Toen ik - tijdelijk - geholpen was, ontbrak hij. De wachtkamer was leeg.

16*) Een stad Prževalskoje (J 6) ligt ± 100 km ten noorden van Smolensk (spreek Tschewalski).

17*) Houwitsers = korte kanonnen.

Van het Kerstfeest herinner ik mij niets - evenmin van 'Oud- en Nieuw', maar van het Russische Kerstfeest des te meer. De oude kerk was weer in gebruik en op 6 januari '42 werd er een prachtige kerkdienst gehouden. Mijn aanwezigheid stoorde niemand, zij maakten - verbaasd, maar vriendelijk - plaats voor mij. In gebroken Duits werd ik ook nog uitgenodigd tot een bezoek. Daar kreeg ik tegen een heel brood en een fles Wodka een oude Christusikoon, die zwaar beschadigd was. Urenlang stonden de gelovigen, en het koortje zong de feestliturgie volgens de Oud-Slavische ritus. Ik was diep bewogen en ben het opnieuw, nu ik het opschrijf. Mieneke, Iris, en ik hebben in Parijs 1970 in de Russisch Orthodoxe Kerk ook een kerkdienst bijgewoond, voor ons allen een belevenis, maar het duurde ons toen te lang.

IX 1

Af en toe had ik een gesprek met de legerpredikant. Hij moest zich weliswaar volgens zijn instructies alleen met zwaar gewonden en stervenden bemoeien, maar nam dat vrij ruim. 'Elke militair maakt een gereede kans in die categorie terecht te komen!', zei hij.

In de 'rustige' wintermaanden kregen velen verlof, groepsgewijs, want na de dooi zouden de legers weer actief worden.

Tegen Pasen organiseerde de predikant een avondmaalsdienst. Ik meldde mij daar voor, en er ontspoon zich toen een gesprek. Hij vroeg of ik tot de Lutherse kerk behoorde.

Ik zei: 'ik ben Luthers gedoopt', maar daar die doop alleen bediend was omdat een ongedoopte 'Marcus' tot de Joden gerekend werd, is deze ceremonie ook voor mij georganiseerd. Later, toen ik 'inzicht' had en tot geloof gekomen, werd ik 'Wederdoper'. Zijn gezicht betrok en hij zei: 'dan mag ik je niet toelaten'.

Na enig nadenken antwoordde ik: 'U bent als predikant in functie voor allen die in Jezus Christus geloven; er staat van Hem geen aantekening bij, van welke organisatie een gelovige lid moet zijn. Dat beaamde hij en wij hebben nog vaak een goed gesprek gehad.

Hij was predikant in een klein stadje in Oost-Brandenburg. De viering zelf was sober en kort. De dood als verschijnsel was ons zeer vertrouwd geworden.

Meer nadruk kreeg Pasen - de overwinning van de dood door de Herschepping - onjuist geformuleerd als Opstanding. Ook daarover hadden wij - vanzelfsprekend - verschil van mening.

Begin mei mochten ook Fred Schugt en ik met verlof gaan. Wij kregen opdracht een goederentrein te begeleiden naar Hamburg met lege vaten van de divisie, die vol terug zouden worden gestuurd. Wij waren zo in staat onze verworven schatten, Ikonen en boeken in veiligheid te brengen en ook de Complete Werken van Shakespeare - een luxe uitgave op dundrukpapier - die moeder in de herfst van het vorige jaar gestuurd had. Op enkele sonnetten na - ik had geen woordenboek - heb ik er een hele winter op gestudeerd.

In Hamburg scheidden onze wegen. Fred ging naar 1*) Dortmund, waar hij een riante villa had, en ik na waarschijnlijk een overnachting bij mijn tantes, naar Amersfoort. Met Fred sprak ik af, dat ik hem zou ophalen in Dortmund. Van hem kreeg ik daartoe een schriftelijke opdracht. Zo kon ik het riskeren om mij in Amersfoort niet bij de 'Ortskommandantur' te melden. Onderduiken was eveneens onmogelijk. Het zou Fred de kop hebben gekost en misschien mijn moeder ook. Want zij had een 'onderduiker' - een padvinder uit Piet's groep - ergens op de zolder verstopt.

Bij mijn aankomst lag Mieneke op de divan. Ze was aangereiden door een lompe fietser en had een vieze beenwond, waarvan het litteken nu nog zichtbaar is. Haar ouders kwamen kijken en moeder ontmoette voor 't eerst Mieneke's vader. Deze ontmoeting herinnert ook Mieneke zich als een plezierige ervaring. Moeder Annie bleef nog een paar dagen en op een ochtend, toen ze lang niets hoorden, kwamen beide moeders - bevriend sedert 1936 via de Padvindsters - poolshoogte nemen.

1*) Silberknapp 40 in een v/d voorsteden.

Mieneke en ik lagen al een poos in elkaars armen, nog netjes door een laken van elkaar gescheiden.

Ik had gemakkelijk toestemming kunnen krijgen om te trouwen van de duitse autoriteiten met daarbij een ruim salaris, maar dat wilde ik niet. Na deze eerste winter en de stagnatie aan alle fronten, was ik er - evenals in juni '41 - vast van overtuigd, dat de Nationaal-socialistische staat deze oorlog niet zou overleven.

Daar Mieneke beter rust kon nemen, waren wij verontschuldigd dat wij niet op bezoek gingen.

Trouwens een van moeder's vriendinnen en de meerderheid van mijn familieleden waren toch al niet blij met het feit, dat zij duitse familieleden hadden en sommigen meden ons.

Na \pm 10 dagen moest ik weer vertrekken - eerst naar Dortmund zoals afgesproken. Fred meldde ons beiden af bij de 'Ortskommandant' en haalde de reisdocumenten op.

Van die dag af aan hadden wij zorgvuldig georganiseerde pech. Wij haalden altijd net niet de vertrekkende trein - wegens luchtalarm of te laat aankomen van onze trein - zodat we een, twee of drie dagen moesten wachten.

Zo misten wij ook in Berlijn de aansluiting. De stroom viel uit en de ondergrondse bleef staan.

In het onderkomen voor 'Militairen op reis' of op de stations, lieten wij altijd onze reispapieren afstempelen. Zo kon niemand aanmerkingen maken.

Intussen hoorden wij a/d grens in Brest Litovsk (Krt. 60 D 7) dat onze eenheid intussen naar Vjasma (Krt. 6) was verplaatst, slechts \pm 160 km t.w. van Moskva 'as the crow flies'. Toen wij ons meldden bij de commandant, kregen we toch nog een uitbrander en ook een 'strafcommando'.

Dat hield in, dat wij binnen het bereik van russische artillerie een depot moesten organiseren. In plaats van gevangenen kregen wij een peleton van een strafbataillon. Zij moesten het graafwerk doen, de wagen op- en afladen en de voertuigen aftanken.

Voor ons was dat een lui en niet ongevaarlijk bestaan. Eten halen was b.v.: de sekonden tellen tussen 2 regelmatige treffers, en dan van kuil naar kuil flitsen met de fourage voor Fred en mij.

Verder lagen wij in de zon en praatten over de kleine boekjes, die ik gekocht had in een station. Henri Bergson, Napoleon, Pascal en nog enkele anderen, alles aphorismen. Vooral Napoleon - over wie ik al veel gelezen had - maakte indruk op mij, o.a. deze: Wanneer een officier voorgedragen werd voor een belangrijke post vroeg Napoleon 'as 't il veine?' Wat mensen 'veine' (= mazzel tov) noemen is vaak het vermogen om een situatie vlug te overzien, er inzicht in te krijgen en dan besluitvaardigheid om dit inzicht in de daad om te zetten.

Ik heb het later - aangepast aan mijn situatie - toegepast en mijn medewerkers de ruimte gegeven om initiatief te nemen als ik hen daartoe in staat achtte.

Wij hadden niet veel te doen. Soms moesten wij zelf met een auto vol brandstof erop uit als 'n soort militaire 'olie-man'. Wij zagen op deze wijze nog al wat kleine dorpen a/d Oostzijde van de spoorlijn van Vjasma naar Rzev. Af en toe overnachtten wij dan. Bij één zo'n gelegenheid hadden wij bijna niets te eten. Een handgranaat (ongeregistreerd) lieten wij in een bocht in een riviertje ontploffen. Wij en onze gastheren hadden verse vis!

Ik raakte diep onder de indruk van de toewijding van de Pope's. Overdag moesten zij hun brood verdienen als Kolchosarbeider, timmerman, schoenmaker of iets dergelijks. Na hun werk kleeften zij zich weer als priester en verzorgden hun gemeenteleden.

Toen de winter kwam moesten wij naar Rzev, dat een sterke positie in nam. De voorziening van het garnizoen en de 'echte' strijdkrachten was echter moeilijk. Telkens opnieuw was het dilemma: van de voorrang munitie - reservisten - voeding en kleding! Er was wel wat kleding n.l. voor de frontsoldaten en - per wachtpost - 2 mantels met hondenbont gevoerd. In die situatie hadden wij voordeel van onze schaapselzen en vilten laarzen uit Toropec.

In deze situatie hadden wij niet veel te doen. Een paar man waren meestal onderweg om extra brandstof te versieren. Anderen liepen wacht en dat is bij - 40° C, een verschrikking ondanks de vilten laarzen met dikke houten zolen. Maar als je het wachtlokaal uitkwam, mocht je niet diep inademen. Je kreeg anders een gevoel alsof je stikte - vermoedelijk een gevoel dat lijders aan hyperventilatie hebben. Als het windstil was, kon je nog wel eens wandelen - zo liep ik eens naar de oostoever van de Volga en terug.

Kerstmis kwam. Het gebrek aan levensmiddelen - brood en aardappelen voorop - werd pijnlijk voelbaar. Wij boften, want Fred kon ergens het hoofd van een paardje voor onze ± 20 magen ontvangen. Daar ik van moeder wat van koken geleerd had, bestond ons Kerstdiner uit bouillon met wat gort, ragout van de tong en wat kool. Een paar van de 'oude garde' griezelden, maar wij hadden 2 dagen voedszaam eten. De Nieuwjaarstoespraak van onze majoor verloor iets aan plechtigheid, toen hij plotseling een handschoen vol sneeuw opraapte en het oor van een der soldaten wreef tot het gloeide. Hij zag dat het bijna bevroren was.

X 1

Niet lang daarna, vermoedelijk nog in januari, werd ik overgeplaatst naar Warszava. (Krt. 38 H 3)
 Er werd een nieuwe Divisie opgesteld en daar men wist, dat ik niet voor de Infanterie deugde, detacheerde men mij naar een Rijschool in Rudolstadt. (Krt. 37 C 6) In een maand hard werken kregen wij een opleiding als chauffeur op een 3-tonner inclusief motorkunde en het maken van reparaties. Ik had het in mijn vingertoppen en had er een vak bij geleerd, dat ik tot 1988 zou uitoefenen: Taxi voor Mienke. Wij werden beloond met een week verlof en ik liet mij naar mijn lievelingszuster sturen die toen in Wieseth (Krt. 37 G 6) (20 per auto van Ansbach) wijkverpleegster was. Van daaruit moest ik dan terug naar Warszava. Toen ik bij haar kwam - onaangemeld wegens de korte tijd - was zij bezig haar koffer te pakken. Zij had een afspraak met een vriendin, om samen naar Wenen te gaan. Dat leek mij een mooi plan. Bettie leende een burgerpak van de burgemeester, en de melkrijder zette ons af bij een station - vermoedelijk Ansbach. Daar namen wij de trein naar Nürnberg. (Krt. 37 G 7) In het toilet verkleedde ik mij en borg mijn uniform en andere uitrusting in een bagagekluis op. Andere gebruikers keken wat verbaasd maar hielden zich stil. Zo was het mij mogelijk om op de terugreis mijn spullen weer te gebruiken. Bettie zorgde dan voor de vacatiekleidij. Ze kon alles aan de burgemeester terug geven, tezamen met mijn opgespaarde rantsoen rookwaren.

Daar ik geen reisopdracht had, was ik genooddaakt bij stations uit het raam te hangen of aan de verkeerde kant uit te stappen, wanneer er 'onraad' was, d.w.z. controle van de Militaire Politie. Soms 'zat ik ook cellulair': wachtte op de w.c. tot de kust veilig was. Bettie's vriendin was van streek. Zij had gewerkt in een tehuis voor debiele kinderen. Die waren plotseling 'op transport' gesteld, zonder opgave van een nieuw adres. Op grond van mijn lectuur van in de jaren '35 - mei '40 verschenen boeken, vermoedde ik, dat zij 'geliquideerd' werden. Zij en Bettie deelden die vermoedens.

Wenen was stil: de berichten uit de Kaukasus werden steeds verontrustender!

Wij ontmoetten nog een andere vriendin Carola, die door een SS officier uitverkoren was om zijn kinderen te baren. Tevergeefs had zij zich gewerd - vertelde zij. Zij leunde tijdens de lange tramritten ietwat provocerend tegen mijn voorkant aan. Ik realiseerde mij dat ik - evenals de meerderheid van mijn mannelijke familieleden - niet geschikt was voor het celibaat, want zij verontrustte mij toch wel.

In Wenen was er voor ons niet veel te zien. Bomen en ander gewas had ik genoeg gezien in de laatste 2 jaren en de stad zelf vond ik even protserig als Berlijn.

De Musea waren dicht en de kunstschaten veilig opgeborgen. Alleen Schönbrunn was toegankelijk en daar genoot ik van. Ook waren wij nog een middag in Grinzing, maar 't was kil en de wijn vond ik veruit minder dan 'Niersteiner', maar daar was de tekstdichter van 'An der schönen blauen Donau' ook al achter gekomen.

Van de Rijn zegt hij: 'An Seinen Ufern wächst herrlicher Wein'. Dat leerde onze zangleraar De Nobel ons al in 1929.

Toen was de koek al weer op. Wij namen afscheid van de vriendinnen en kwamen vlot weer tot bijna bij Nürnberg. De stad en het station werden gebombardeerd en ik maakte mij zorgen omtrent mijn spullen. Het liep echter goed af en na een nacht in de wachtkamer te hebben gezeten, vertrok ik de volgende dag weer naar het Oosten - naar Warszava. Bettie zou ik pas weer in de Herfst van 1945 ontmoeten.

Ik kan mij niet meer herinneren, hoe lang ik in Warszava bleef. Ik zag wat van de Oude Stad - toen nog ongeschonden. Levend in mijn herinnering is, een kolonne krijgsgevangenen. Zij zongen een Russisch marschlied en ik vroeg mij af of ik - ooit en onverhoopt - in zo'n situatie ook zou kunnen zingen.

Spoedig daarna werd ik ingedeeld bij een Pantser-infanterie Divisie, de resten van een Divisie, die zwaar geleden had bij een poging Stalingrad te ontzetten. Wij werden op transport gesteld naar Frankrijk en de Staf kreeg logies in het Chateau van Géneston en in het dorp dat er bij hoorde. Weldra kreeg ik een reisopdracht naar Amsterdam. Daar maakte de Fordfabriek auto's waarbij de achterwielen vervangen werden door rupsbanden. Die voertuigen waren bestemd voor het Oostfront. Er waren in Rusland slechts enkele verharde wegen. Het gebrek aan stenen was een van de oorzaken en de uitgestrekte moerassen speelde ook een rol. Knuppeldammen zijn slechts beperkt belastbaar en rotten snel weg. Slechts vóór de dooi en na de lente is onbeperkt 'wiel' verkeer mogelijk.

Gelegerd werd ik in de Maasstraat in een school. Moeder kon voor Mieneke onderdak versieren bij een kostschoolvriendin; ze stelde Mieneke een riante slaapkamer ter beschikking. Mieneke was illegaal in Amsterdam. Nadat een groep studenten in oktober 1940 gestaakt had wegens het ontslag van Prof. Meyer, mocht zij verder college lopen in Amsterdam. Maar toen van alle studenten een loyaliteitsverklaring geëist werd, dook zij onder bij een schoolarts in Den Helder. Voordien hospiteerde zij bij een bevriende internist. Ik kon mij niet in burgerkleding vertonen en wij beiden vonden het naar om in het openbaar gearmd te lopen. Gelukkig was er nog geen bebouwing ten Zuiden van wat nu de Rooseveltlaan heet. Westelijk daarvan oefenden wij op die nieuwe auto's. Daar was na 5 uur alles stil en rustig, en ook langs de Amstel. De cursus duurde niet lang voor mij en de technische moeilijkheden had ik vrij vlug onder de knie. Een weekend 'bij moeders' en weg was ik weer richting Nantes. Daar de verbinding met Géneston slechts 2 x per etmaal was en ik in Parijs de nachttrein genomen had, kon ik mij veroorloven het oude Kasteel van de Hertogen van Bretagne te bezichtigen. Er was een prachtige collectie aardewerk en majolica.

Wachtend op de bus werd ik toen 'onzedelijk' benaderd door een vrouw, die voor mij 'Boule de suif' wilde imiteren. We zaten beiden bij de bushalte en ik liet haar Mieneke's foto zien. 'Elle n'est pas belle!' merkte ze op en ik antwoordde: 'C'est vrai mais je l'aime!' Toen groette zij vriendelijk 'Adieu' en zocht een andere klant.

In G eneston was het 'wachten'. De staf lag in het 'Chateau' - een vroeg 19e eeuwse landhuis - dat bewoond werd door een oude adellijke dame. Daar waren natuurlijk de officieren ingekwartierd. Met een bericht voor  en van hen, kwam ik er ook een keer en ontmoette haar op de trap. Ik dacht niet aan mijn uniform en boog voor haar, zoals ik het vroeger geleerd had - en werd beloond met een verbaasde, maar vriendelijke hoofdknik.

Het bericht bleek het bevel te zijn om verder oostwaarts een nieuwe standplaats in te nemen. Het werd Ch let, een plaats aan een spoorlijn. Er stond een opvallend mooie moderne Kerk. De architect had geen versieringen aangebracht maar alle steensoorten uit de omgeving gebruikt. Ook daar bleven wij slechts kort; 't was kennelijk de bedoeling dat wij hier onze nieuwe uitrusting zouden krijgen. Langer bleven wij in Montreuil-Bellay. In elk geval lang genoeg om weer contacten te maken.

Ik was ondergebracht op een kleine boerderij. De eigenaar had een groot gezin. Er waren reeds zeven kinderen. Hij rekende mij voor, dat een achtste kind hem zoveel kinderbijslag zou opleveren, dat hij zijn bijbaan kon opgeven.

Hij bezat ongeveer drie hectare grond met kippen, konijnen, aardappels en groente - en natuurlijk ook druiven.

In zijn tuin stond ook een mooie notenboom. Tijdens ons gesprek bood de oudste dochter mij een schaal met noten aan. Ik nam er een, want ik ben er niet dol op.

Ze was een spotvogel en zei: 'Mais monsieur, prenez encore une! Chacun as deux noix'. Ik begreep haar woordspeling en liep rood aan, tot groot plezier van de familie.

Die woordspeling had ik geleerd door het lezen van de 'Contes dr latiques' van Honor  de Balzac.

Montreuil-Bellay had een echt oud kasteel. Een van de vroegere eigenaars was een geeerde en gedecoreerde Officier van Napoleon I geweest. Zijn nakomelingen hielden hem nog steeds in ere. Hij was voor hen een identificatie persoon; een voorbeeld ter navolging.

Op zekere dag kregen wij nieuwe voertuigen: 'Schutzenpanzer', licht gepantserde auto's, waarvan het zwaarste deel van rupsbanden was voorzien.

Ik was ingedeeld bij de regimentsstaf van een Pantserinfanterie Divisie.

De staf had   10 van deze voertuigen - een ervan met een kort 10 cm kanon bestukt - de anderen allen met een machinegeweer bewapend. Mijn voertuig had een 8 cylinder Maybach benzinemotor - sterk genoeg om het totale gewicht van   9,5 ton door ruig terrein snel te bewegen.

Ik kreeg de verbindingsonderofficier met de radio-installatie aan boord - en dus ook nog dubbele batterijen en een kleine generator, zodat tussentijds - zo nodig - de batterijen opgeladen konden worden en/of de zware motor gestart. Zo'n voertuig biedt voor de chauffeur goede mogelijkheden om extra gereedschappen en reserve onderdelen en extra bagage mee te nemen. Ik dekde mij dan ook in met franstalige boeken, meest gericht op historie, en klassieken in goedkope uitgaven.

Ik had daarbij het beste baantje met alleen de zorg voor het voertuig en het machinegeweer.

Aangezien wij natuurlijk zuinig moesten zijn met benzine, reed ik vaak maar geringe afstanden, terwijl de bemanning soms de tong op de schoenen hing.

Toen alles goed geïnfund was, verhuisden wij naar Chinon. Dat is een mooi oud stadje aan de Noordoever van de Vienne. Het oude kasteel was de plaats, waar Jeanne d'Arc de Koning Karel VII zou hebben ontmoet. In de rotsen waren nog holwoningen en het kasteel was een ruïne.

Wij lagen in een van de buitenwijken en wie geen wacht had, was om 5 uur vrij. Ik had er een vast adres, in een klein restaurant. Als ik kwam, werd mijn 'potage' geserveerd tezamen met wat grof brood en een steeds ruim toegemeten portie landwijn.

Het boek, waarin ik las, lag klaar. In Chinon was n.l. een goede boekwinkel.

Voor in Rusland tegen Wodka ingeruilde oude zilveren halve + hele Roebels, kreeg ik een zilveren suikerschaaltje en een enigszins bijpassend schepje voor Mieneke als verjaarscadeau.

Ook kocht ik nog heel wat boeken in voor de komende wintermaanden. Het waren klassieken, en enkele romans.

(E.Zola 'La Terre', G.de Maupassant 'Boule de suif' en de Politieke Satire van Anatole France 'L'ile des penguins).

Wanneer ik op wacht moest staan, liet ik de waard weten wanneer en waar dat was. Ik kon staande met open ogen slapen en zag dan sommige stamgasten met velerlei zaken voorbij sluipen, hoewel zij 's nachts niet mochten lopen.

Wij hadden dus niet veel te doen, behalve dan oefenen, wacht lopen etc.

Wij beaamden wat oudere soldaten ons als rekruten al vertelden: 'Die Hälfte seines Lebens

Steht der Soldat vergebens!'

Ieder van ons kreeg nog 14 dagen verlof. Ik kon Mieneke dus nog eens zien, maar de schrik was onverwachts groot.

Haar vader was gearresteerd en naar het Kamp a/d Dodeweg in Amersfoort gebracht.

Toen ik dit hoorde, verwisselde ik mijn uniform voor een burgerpak en ging naar het Kamp. Ik zei dat ik mijn a.s. schoonvader wilde spreken. De wachtcommandant antwoordde dat het nu niet mogelijk was, maar dat ik hem de volgende dag kon afhalen.

Dat deed ik dan ook. Hij had een baard van 4 dagen en wilde eerst naar de 'barbier' en daarna naar 'Hotel Terminus' om een pilsje te pakken.

Daarna reisden wij per trein naar Schagen. Mieneke's ouders hadden daar onderdak nadat hun huis in juni 1940 door een bombardement tot op de fundamenteën was vernield.

De eerste bom had het bed van haar broer 'geperforeerd' en brandbommen deden de rest. Daar haar broer 's nachts bij een vriend logeerde, overleefde hij. Mieneke's vader had een hoofdwond maar haar moeder en tante waren ongedeerd en zelfs de hond kon na enkele dagen levend onder het puin geborgen worden.

Na enkele maanden op kamers te hebben gewoond, werd hen een huisje toegewezen.

Daar werden vader en ik met grote blijdschap ontvangen en op 4 juli werd de trouwdag van de ouders gevierd: onze ouders, want vader noemde mij voor het eerst: 'schoonzoon'.

Ik was intens blij en gelukkig. Ik zou in een soort gelijke situatie - wat God verhoede - ook niet blij geweest zijn met een huwelijkscandidate uit een vijandelijke krijgsmacht!

Toen enkele dagen later één van de leiders van het verzet hem bezocht, zei vader op mij wijzend: 'Hem kun je vertrouwen'.

Niet lang na mijn terugkeer, was er een grote oefening. Alles liep op rolletjes en de oefening werd besloten met een feest. Eerst werd iedereen gecontroleerd op geslachtsziekte. Velen hadden betrekkingen aangeknoopt met vrouwen van allerlei allooi.

'Armee Matratzen' noemde Rémarque hen in zijn boek: 'Im Westen nichts Neues'.

't Boek en de verfilming ervan hadden mij voorbereid op deze oorlog.

Op dat feest - zingen en zuipen - werd ons meegedeeld, dat wij zeer binnenkort naar Warszava zouden vertrekken - per trein natuurlijk. Onze definitieve bestemming zou ons daar meegedeeld worden.

Tevens werden wij gewaarschuwd ons niet af te geven met vrouwen! Veel mannen waren vermoord (Katyn) of gesneuveld en vrouwen en meisjes waren bereid voor vervangers te zorgen! Wie op hun uitnodiging inging, liep een gereede kans op weg naar huis een mes in zijn rug te krijgen. Dat was al enigen overkomen!

Het was een systeem 'à double usage': een vijand minder en een Pool meer!

XI 1

Wij bleven niet lang in Warschau. De trein bracht ons naar Gomel. (Krt. 60 H 7) Daar moesten wij een paar uur wachten en ik was in de gelegenheid iets van een oud klooster te zien.

Van daar werden wij gedirigeerd naar de Adschamka, een kleine rivier, waar wij tot 2 januari zouden blijven. Op weg daar heen moesten wij een vlakte oversteken die onder Russisch vuur lag. Halverwege sloeg mijn motor af. De bemanning moest zittend op de spatborden van de andere voertuigen mee liften.

In de vuurpauze, die daardoor ontstond, opende ik de bepantsering van de motor. De carburateur was verstopt: kennelijk was er met de benzine geknoeid. Na de carburateur schoongemaakt te hebben gelukte het mij de motor te starten en ik kon - vol gas gevend - de bemanning inhalen.

In een van de volgende nachten zochten wij beschutting in een bos, want in een bosperceel is de temperatuur door de bank hoger dan in het open veld.

Het was al vrij kil, maar wij konden de motoren niet laten draaien. Dat zou onze positie verraden in de onoverzichtelijke situatie waarin wij beland waren. Russische verkenners zouden ons door artillerievuur kunnen schaden of - nog erger - ons kunnen besluipen en opblazen!

Griezelig werd de situatie, toen een Russische Tankeenheid hetzelfde bos uitkoos als schuilplaats. Eén ervan stond niet verder dan ± 25 meter van ons af en ik kon hem zien tegen een door de maan verlichte open plek. Met mijn eigen springlading zou ik hem kunnen liquideren - een ridderorde zou dat opgeleverd hebben voor mij - maar onze schuilplaats zou verraden zijn. Ik verkoos de veiligheid en zo hadden zowel de Russen als wij geluk. Want de Russen vertrokken nog voor dag en dauw, zonder ons op te merken. Intussen was mijn batterij leeg. De seiners hadden zo veel boodschappen doorgegeven, dat ik de generator moest starten. Dat kon pas toen de Russen vertrokken: hun lawaai overstemde het geluid van onze generator.

Een ander avontuur beleefden wij dat najaar niet meer.

De sneeuw viel in grote pakken en maakte het de gemotoriseerde divisies moeilijk, omdat de verzorging met brandstof en munitie belemmerd werd.

Van het Kerstfeest 1943 herinner ik mij niets. Wij waren gelegerd in een miniscuul dorpje - geen bos in de buurt - en alle communicatie met de Bataillons en Compagnieën ging via mijn voertuig. Post hadden wij al lang niet meer gehad. De berichten werden steeds somberder en de gezichten ook. Toen begon ook het gerucht over een nieuw geheim wapen, dat de geallieerden zou vernietigen, Engeland voorop!

Oudejaarsavond was een 'vochtige' aangelegenheid, zodat alle franse voorraden op waren - op één fles Remy Martell na. Op 25 m afstand werd een lege fles op een paaltje geplaatst. De overdaad 's nachts speelde velen parten, en nadat degenen die een poging deden niets hadden bereikt, mocht ik ook 3 schoten doen en meteen het eerste was een voltreffer. Ieder kreeg een slok om zijn kater te verdrinken.

Wij moesten weldra weer op weg en namen deel aan een veldslag - 'ergens' ten zuiden van Kiev. De Divisie had nieuwe tanks van het type 'Leopard' gekregen. Door een overmacht aan kanonvuur waren wij 'aan de grond genageld'.

Ik was in een granaattrechter gekropen; die worden zelden een tweede keer getroffen.

Toen verschenen 2 Leopard's op het toneel. In weinige minuten ruimden zij de 10 'T 34' van de Russen - die ons beschoten hadden - uit de weg. Op korte afstand was het 'pats-boem' en de één na de ander vloog in brand.

Daar het in het zuiden gevaarlijk mis dreigde te gaan, werden wij daar heen gedirigeerd. De Ukraine, een bijna boomloze steppe, is een heuvellandschap. In de kommen en beekdalen zijn nog bosjes en achter iedere helling zijn er verrassingen.

Onderweg 'ergens' kregen wij op eens het bevel 'alles klaar te maken voor een gevecht'. Voor een stafpeleton (de Compagnie was nog ver achter) een hoogst merkwaardige order, want wij hadden noch tanks, noch infanterie om ons bij te staan.

Kolonel Model reed met zijn volkswagen in het midden, naast het 10 cm kanon, de anderen links en rechts van hem. Als een vuurspuwende berg ging het over de heuvelrug heen. In het dal lagen de lijken van de Duitse infanteristen, tussen de mijnen en op de volgende heuvel - naar schatting 1 compagnie Russische infanterie.

Ze waren verrast. Wij reden over lijken, op goed geluk mijnen vermijndend en de Russen staken de handen omhoog. Misschien waren het reservisten, die nog geen gevechtservaring hadden. Maar onze geforceerde actie maakte de weg vrij voor ons regiment.

In een dorp in de buurt van Kriwoj Rog, (Krt. 62 F 3) kwamen wij tot rust. Op een paar wachtposten na kon iedereen slapen. Ik slaap nooit lang en rommelde wat met de radio. Het geluk was met mij: 'Schubert's Onvoltooide' werd uitgezonden. Ik was ontroerd; ergens was er nog iets moois.

Het dorp was mooi, maar er was geen sterveling te bekennen, geen mens en geen dier. Met de kennis van heden, concludeer ik dat het een dorp van Tataren was. Zij bouwen anders dan Russen en Ukraners. Vermoedelijk zijn zij door Stalin naar Siberie verbannen - net als de Wolga-Duitsers.

In het noorden waren de blokhutten soms schots en scheef door elkaar. Hier stonden zij in 2 rijen met keurige hekken en verzorgde tuinen. De huizen waren van steen of gedroogde leemtegels en voorzien, evenals in het Noorden, van dubbele ramen. De putten waren netjes afgewerkt, de lengte van de hefboomen liet vermoeden dat de waterspiegel minstens 15 meter beneden het maaiveld lag.

In alle huizen was een grote van leem gebouwde oven; niet te warm, zodat je zelfs bovenop de oven kon slapen.

Op een andere plaats waren de Duitse eenheden minder succesvol, zodat wij dreigden afgesneden te worden. Wij moesten ons dus terugtrekken, eerst tot achter de Bug, en daarna nog verder in de richting van de grens van Moldavië. Na over een zijrivier van de Bug (vermoedelijk de Cic Kleja) begaven mijn kettingspanners en de kettingen vielen eraf. Ik zat dus muurvast! Op mijn bijrijder na, werden de sergeant en de radiotelegrafisten door anderen meegenomen. Wij beiden werden vertroost met de belofte van hulp: een montageploeg zou mij komen halen.

Het gehucht stelde niet veel voor. Eigenlijk was het slechts een 'woongedeelte' van een groter geheel: een Kolchose. Bij elke woning was ongeveer 1 ha grond, waar ieder vrij mocht verbouwen wat hij nodig had of dacht te kunnen verkopen.

Later las ik in een verslag dat deze 'particulier' bewerkte tuinen een groot deel van de tuinbouw, de melkproductie en eieren en pluimvee leverden op de markten.

In het huis waar naast mijn voertuig tot stilstand was gekomen, vroeg ik om onderdak. Het werd mij zonder aarzelen verleend, maar niet met het aanbieden van brood en zout. Daar ik nog al wat rantsoenen gespaard had, gaf ik die aan de huisvrouw. Toen ik daarop met mijn wasgoed naar de rivier wilde gaan om ze te wassen, nam zij het over en zette haar dochter - een mooie tiener - aan het werk.

Het viel mij na een paar dagen op, dat het meisje voortdurend energiek op haar hoofd krabde. In overleg met de moeder en in haar aanwezigheid, onderzocht mijn bijrijder haar. Hij was kapper van beroep en concludeerde dat het enige wat er op zat, haar kaal te knippen. Moeder en dochter gingen daarmee accoord, het mooie blonde haar - inclusief de duizenden levende have met neten - werd verbrand. Van een paar mooie blikjes en geel koper knutselde ik een hanger met het Orthodoxe Kruis als troost. Dat werd blij ontvangen, want in de 'rode hoek' hing ook een Icoon.

Nu en dan hoorden wij wat gewerschoten, maar dat waren geen 'Kalashnikovs' (= repeteergeweren). Enige dagen later kwam de hoofdbewoner - die ik nog niet ontmoet had - met een wit en van de pijn vertrokken gezicht thuis, de arm omwonden met doeken en in een provisorische 'Mitella'.

Ik vroeg hem wat hij had, en dacht natuurlijk aan een schotwond. Hij wikkelde zijn arm uit een doek en toonde mij een groot 'negenooig', vlak boven de binnenkant van zijn pols. Verder onderzoek bracht een rode streep aan het licht tot vlak bij de oksel.

Mijn gastheer kon zich enigszins in het Duits uitdrukken, en ik legde hem uit dat snel ingrijpen van het grootste belang was. Op mijn vraag waar de dichtstbijzijnde arts c.q. het dichtstbijzijnde ziekenhuis was, antwoordde hij op 120 km afstand.

'Hoelang duurt het voor je er bent?' 'Met een slee en 2 paarden 3 dagen!' 'Dat overleef je niet' zei ik tegen hem. Dat was hem duidelijk! Het eind was, dat ik vroeg om een liter Wodka. Met een uitgegloeid scheermesje opereerde ik de 'furunkel', nadat hij een ferme beker Wodka had gedronken en ik eerst de wond en daarna de kraters van binnen had schoongemaakt. Daar ik de gewoonte had om, waar dat mogelijk was, - bedelend of stelend - steeds wat medicijnen mee te nemen, kon ik mijn patient nog wat sulfapillen geven - toen iets nieuws! En zo overleefden wij beiden - hij genas en ik werd niet meer als vijand gezien, maar als geëerde vriend. Hij bleek de chef van de Kolchose en van de partizanen te zijn. Ik kreeg ook nog een schotwond te behandelen. Als gevolg van mijn para-medische praktijk kreeg ik steeds meer patiënten. Een moeder kwam met een kind, dat duidelijk aan Dauwworm leed. Met wat voedingsadviezen genas het, evenals een schouderschotwond, die een van de partizanen had opgelopen.

Een schrijnwerker maakte een houten stethoskoop (oudste model) voor mij, maar voor de t.b.c.-patiënt bevestigden de geluiden, die ik daarmee hoorde, zijn naderende dood! Intussen zorgden de bewoners met elkaar, dat wij goed en overvloedig te eten kregen.

Langzaam maar zeker kwam het Front dichterbij. Op zekeren dag - toen ik van mijn 'visite's' thuiskwam - ontmoette ik een der pioniers die de opdracht had om de brug op te blazen. Zij beschikten over onvoldoende materiaal. Mij vertelden zij ook, dat er geen schijn van kans was dat ik afgesleept kon worden: het zware materiaal was al over de grens van Moldavie gebracht.

Ik overlegde de situatie met mijn gastheer. De sneeuw was al papperig geworden; een tractor kon al gauw niet meer gebruikt worden.

Hij bood mij aan een goed woordje bij de eerste de beste Russische officier voor mij te doen, zodat ik een voorkeursbehandeling kon krijgen en eventueel op de Kolchos mocht blijven. Ik legde hem uit dat ik terug moest naar Nederland, waar mijn verloofde woonde. Toen verzocht hij mij mijn gestrande voertuig niet totaal te vernietigen, want dan zou zijn huis er ook aangaan. Dat beloofde ik hem en maakte een deal met de pioniers. Zij zouden mijn destructie materiaal krijgen in ruil voor wat handgranaten, voldoende om het differentiaal voorgoed onbruikbaar te maken. Zo was iedereen geholpen.

Ik kreeg een lichte wagen met 2 paarden om de batterijen en de zendinstallatie te vervoeren, de pioniers namen het machinegeweer onder hun hoede. Een beetje brood en een deken welke als zadel diende, mijn trommel revolver en onze plunjezakken werden ingeladen en wij reden westwaarts. Voorts had ik nog 2 ski's en stokken, waarmee ik al geëfend had. Wij waren niet voorspoedig. De paarden waren niet sterk en ik kon de wagen gemakkelijk bijhouden. Voor de nacht kreeg ik een goed onderdak en wij hadden nog wat eten. Maar ik was moe en voelde mij niet lekker. De situatie verslechterde met het uur. Overal om ons heen was er kanonvuur te horen - gelukkig geen infanteriewapens. De volgende ochtend gingen wij weer vroeg op pad om het hevigste geschutvuur te ontwijken, maar wij raakten in een berkebos de weg kwijt.

Tegen het einde van de middag voelde ik de koorts opkomen. Wij zagen een gehucht met een paardewed in het midden en ik besloot daar te overnachten. Wij hadden honger en op dat wed oefende een woerd zich in het zwemmen, er stond al heel wat dooiwater op het ijs. Ik pakte mijn trommel revolver, die ik in Chinon gekocht had, en schoot de woerd door zijn hals. De wind dreef hem naar ons toe en Willy - mijn bijrijder - moest hem ophalen.

In een huis vroeg ik om onderdak en sprak de oude vrouw beleefd aan met 'Baboesjka' (= Oma). Haar overhandigde ik ons laatste brood en gedrieën deelden wij de eend die ze met aardappels en kool gaar gestoofd had. Ik lag al op de kachel met een dosis Sulfa en werd gewekt toen alles klaar was. Temp. 40.5°, dat wil voor mij zeggen 4° C méér dan normaal. De volgende dag voelde ik mij veel beter en besloot de reis voort te zetten. Ons brood kregen wij van de oude vrouw terug!

Wij kwamen weer op een weg en reden naar het zuid-westen in de richting van een spoorweg, vermoedelijk van Lvov (Krt. 62 AB 2) naar Odessa. (Krt. 62 E 3) Omdat er van alle kanten geschoten werd, en we op een verharde weg waren, spanden wij een paard uit en ik 'zadelde' het, en ging op verkenning uit. Alles ging goed.

Vanaf de verhoogde spoordam kon ik het land wat overzien en in het zuiden was nog geen beschieting te zien. In de verte kwam een locotief zonder wagons achter zich. Mijn paard bleef rustig en ik maakte plaats voor haar. Maar toen de locomotief naast mij was, blies zij - door overdruk - stoom af en dat was voor mijn steppenpaard te veel. Zonder zadel en stijgbeugels was zij niet te houden. Mijn Rossinante bokte en wierp mij af; met hoofd en schouder kwam ik tegen de zuigerstang en ik zag de wielen draaien. Ik had nog het benul mij op te rollen en lag op de dijk. 't Was 'Geluk' bij een 'Ongeluk' dat de machinist het ongeval opgemerkt had; hij stopte en samen met de stoker hees hij mij op de stookplaat. Hij verbond mijn hoofd, want ik had een T-vormige scheur in mijn hoofdhuid. Hij leverde mij af vlak bij een Veldhospitaal, dat ik nog lopende bereiken kon, strompelend maar zonder hulp. De hele gang lag vol met gewonden. Een hospitaalsoldaat vroeg wat er met mij gebeurd was - vond het geen spoedgeval en zei mij te wachten. Hij had noch een stoel, noch een brancard voor mij en ik ging tegen een muur zitten.

XII 1

Ik moet in slaap gesukkeld zijn. Pas toen ik op een tafel werd gelegd, kwam ik bij. Een arts onderzocht mij en vroeg naar de oorzaak van mijn letsel. Toen hij hoorde wat mij overkomen was, concludeerde hij dat ik een schedel als van een buffel had en zei: 'Er zit alleen een deuk in!'

N.B. Bij een scan welke in 1991 werd gemaakt, werd duidelijk dat er nog sporen waren, van een vroeger herseninfarct.

De hoofdwond werd gereinigd en gehecht. Dat werd zonder verdoving gedaan, want het beetje morfine dat er nog was, gebruikte men voor ernstige gevallen. Een 'gewonden' medaille kreeg ik niet, want het was slechts een ongeval. Toen ik klaar was, kreeg ik wat te eten en te drinken en werd met vele anderen naar een 'Hospitaaltrein' gebracht, bestaande uit goederenwagens met stro 'gemeubileerd'. Een paar patiënten waren apathisch door de shock. Anderen hadden bevroren ledematen die langzaam ontdooiden. Zij leden helse pijnen, soms ook aan ledematen die al geamputeerd waren. Later bleek dat mijn linker schouderblad gescheurd was. Desondanks realiseerde ik mij dat ik - in vergelijking met anderen - niets te klagen had.

Hoeveel dagen het duurde voor wij de ± 1000 km tot Przemysl (Krt. 39 K 7) hadden afgelegd weet ik niet, vermoedelijk 5 dagen. Daar werden wij gesorteerd, ontluisd, gebaad en van nieuwe kleding voorzien. Via Krakow (Krt. 39 G 6) werd ik naar Zakopane (Krt. 39 GH 7) gebracht. De accommodatie was beperkter dan Prinses Juliana en Prins Bernard er hadden in 1938, maar het was een schitterend verblijf, vergeleken met de Russische woon- en slaapkamer en ook keuken die we gewend waren; er waren geen wandluizen, het sanitair was goed en wij konden elke dag douchen!

Ik dacht al aan een volgende episode, ik kon al weer een paar uur wandelen. Dat was echter buiten de waard gerekend. Op een avond schoten mijn ogen vonken en de thermometer wees weer 40.5° aan. Ik had of 'Wolhynisches Fieber' (een soort Moeraskoorts) of Typhus. Het duurde weken voor ik dit te boven was, ik werd slap als een natte dweil en mager als een talhout. Toch kwam de dag, dat ik in Krakow gekeurd moest worden. De arts vroeg alleen of ik alles weer bewegen kon en of ik nog duizelingen had. Op mijn ontkennend antwoord, keurde hij mij goed. Ik stond echter op mijn benen te trillen: van woede! Hij had noch hart noch longen afgeluisterd en ik was zo mager als een geraamte. De pasfoto, die toen gemaakt werd, verschrikte Mienke! Toen veranderde zijn mening, en zei: 'Voorlopig garnizoensdienst!' Daarna moest ik verschijnen voor een Stafofficier, die weten wilde waarom ik alleen- en zonder reisopdracht kwam, wat er met mijn Pantserwagen en de inhoud gebeurd was, en waar ik die had achtergelaten. Zonder kaarten is dat moeilijk. Men kon evenwel aan de datum van opname en de locatie van het Veldhospitaal zien, dat dit het laatste transport was voor de Russen er kwamen. Zij waren bezig het hele zuidelijke front op te rollen. Ik kreeg een reisopdracht naar Dresden, een toen (voorjaar '44) nog ongeschonden stad.

Wij hadden niet veel te doen - een beetje wachtlopen - en konden die mooie stad verkennen. Bettie had aan een jaar ziekenhuisdienst een paar kennissen (oorlogsinvaliden 1e W.O. en zijn echtgenote) overgehouden, en daar was ik ook al gauw welkom.

Ik kreeg zelfs verlof - maar kon niet naar huis. Moeder was in augustus '43 ondergedoken bij Bettie, die toen in Zuid-Beieren woonde en getrouwd was met een Officier, maar toch nog werkte als Wijkverpleegster.

N.S.B.-ers uit onze straat bespioneerde moeder en zij had een 1*) onderduiker, die misschien niet zorgvuldig genoeg was geweest. De meeste dingen van waarde had zij in hutkoffers gepakt en vrienden hielpen haar bij het verladen.

Inmiddels hadden Mieneke's ouders een onderduikadres voor mij georganiseerd en ik had moeders adres niet in mijn militaire papieren laten veranderen. Ik kon het dus nu wagen zodra de gelegenheid gunstig zou zijn!

't Was echter buiten de waard gerekend. De revolutie van de Officieren en enkele burgers - waaronder een bekende van moeder - Staatssecretaris Solf hadden tot gevolg, dat niemand meer met het buitenland contact mocht hebben.

Vader's zusters in Hamburg boden een alternatief voor mij; zij zijn ten allen tijde een toevluchtsoord voor de kinderen van hun broers.

Op weg naar Hamburg maakte ik kennis met de verloofde van mijn jongste zuster. Georg was beroepsofficier, wat mij apriori al niet zinde. Ze had hem leren kennen in het Rode Kruis Ziekenhuis, waar hij opgenomen was wegens een verbrijzelde knie. Daardoor ontkwam hij aan het lot van de 2*) Samenzweerders en hun aanhangers, voorzover men hen kon opsporen: Ook hun familieleden werden gearresteerd en in kampen opgesloten tot aan de bevrijding.

1*) 'Daantje'. Toen ik van hem een verklaring wilde hebben van zijn genoten hulp door moeder, weigerde hij!

2*) Belangrijk waren:

Admiraal Canaris.

Graaf Von Moltke (N.B. Op zijn landgoed sloten Bondskanselier Kohl de Poolse premier Masowjetski vrede met elkaar)

Graaf Von Stauffenberg.

Graaf Lynar (met zijn zoon Friedrich heb ik een jaar college gelopen)

De burgemeester van Leipzig.

Staatssecretaris Solf - een goede bekende van moeder uit de tijd van haar verblijf in Afrika.

Ds.D.Bonhoeffer.

Graaf Von Stauffenberg had geluk; hij werd meteen gefusilleerd.

Alle anderen werden na schijnprocessen: 'Opgehangen'.

Ondanks de mislukking van de revolte had Georg het hoog in zijn bol. Daarover pratend met mijn peettante zei ze: 'Maar wat is erop tegen!' Het Officierskorps geniet het hoogste aanzien bij ons! 'Bij ons niet': zei ik. Wij hebben meer respect voor wetenschappers en zakenlieden, en zo was het vroeger in de Hanzesteden ook!

Terwijl ik bij hen logeerde, kon ik vanuit het zolderraam de vuurzee zien van het zwaarste bombardement, dat ooit geregistreerd werd.

Het trof arbeiderswijken in het oosten van de stad, waar zeer weinig industrie was. Met brisantbommen werd de wijk afgesloten, waarna de volgende eskaders brandbommen lieten vallen. Duizenden zijn levend verbrand.

Toch berichtte de radio van overwinningen en de uiteindelijke zege.

In een gesprek met een paar jongeren, zei een meisje bitter:
'Wir Deutsche siegen uns noch' mal zu Tode!

XIII 1

Ook deze keer werd ik - zodra ik mij meldde in Dresden - opnieuw naar Warschau gestuurd. Daar werd een nieuwe Pantser Infanterie Brigade opgesteld van restanten van Zuid Russische front en reservisten - 17-18 jarigen. Om het 'moreel' op te pepen, kregen wij armbanden met 'Feldherrnhalle', en het werd een elite eenheid.

De oudgedienden protesteerden, maar wij werden in zoverre gerustgesteld, dat wij niet tot de SS gerekend werden en evenmin tot de 'Waffen-SS'. Die waren samengesteld uit vrijwilligers. Hitler had hen onder het toezicht van Himmler gesteld.

Ik werd weer chauffeur op een gepantserde auto. Maar deze keer had ik een 12 cm mortier achter mijn voertuig hangen. In het voertuig was er plaats voor een stuks bemanning en een stapel munitiekisten met granaten. De meest voorkomende gevechtsafstand was slechts enkele kilometers. Een batterij lag dus altijd binnen bereik van vijandelijke artillerie en was voor luisterposten gemakkelijk te lokaliseren. We moesten dus vaak veranderen van opstelling en dat moet geoefend worden, tot het in zeer korte tijd gedaan kon worden.

Na een paar weken werden wij op transport gesteld - opnieuw per trein. Overdag was dat na Berlijn niet mogelijk door de overmacht van de geallieerde luchtmacht. Wij lagen dan stil in bospercelen en eenmaal in een tunnel bij Heidelberg.

Ik ging een kijkje nemen bij de oostelijke uitgang en zag de jachtbommenwerpers aan het werk.

Toen ze het op de tunnelingang hadden voorzien, kon ik die niet meer bereiken. Ik ging op mijn rug liggen en simuleerde een lijk te zijn. Dat is een advies van E.M. Remarque uit 'Im Westen nichts Neues', het werkte ook voor mij.

In de volgende nachten staken wij de Rijn over, waarschijnlijk bij Koblenz. Wij zouden eerst als reserve blijven om uit te rusten.

Er werd door de staf een feestje (een galgenmaal) georganiseerd. Wij werden verdeeld over een paar dorpen in de Eifel - er was geen wijn maar 'Fiets', een koppige appelwijn en plenty cognac - ieder voor zich onschadelijk, wanneer je je maat kende, maar hoogst verrassend wanneer je een liter appelwijn afrondde met een flinke slok cognac. Dat ervoeren wij althans na het feestje, toen wij om 11 uur 's avonds onmiddellijk moesten oprukken, met gedoofde lichten op een maanloze nacht. Ik had op elk spatbord een man zitten. Desondanks moest een aantal telefoonpalen het ontgelden.

Mijn commandant was een niet al te snuggere en bange slapeling. Hij moest mij de weg wijzen. Vermoedelijk was hij nachtblind of te bang om uit te kijken.

De volgende morgen waren wij voor Luxemburg in stelling. De verrassing was volkomen: de Brigade verdreef het Amerikaanse Legerkorps uit Luxemburg, zonder dat wij ingeschakeld werden.

K 43 O 6 In de volgende weken trokken wij zuidwaards, via Thionville
K 45 N 1/2le door Lotharingen tot Gerardmer en verschansten ons op de westhellingen van de Vogezen boven het Lac de Longuemer. Wij moesten schuttersputjes maken maar vertikaal ging dat niet: de humuslaag was te dun en het gesteente was te hard. Een vuurtje mochten wij ook niet maken, dus onze vlakke bunkers waren kil en vochtig. Ik kreeg weer rheuma. Soms werd ik door 'mijn' bemanning de auto ingedragen. Ze wilden niet dat ik mij ziek meldde: de jongens voelden zich veilig bij mij.

De meeste chauffeurs waren véél jonger dan ik en beheersten hun voertuigen alleen op effen terrein; meer dan één viel bij het nemen van korte bochten in een ravijn. Anderen kwamen om, omdat de chauffeur moeilijk uit het voertuig kon komen als het een treffer krijgt - met fatale gevolgen.

Bijna werden wij af gesneden door Senegalezen. Wij moesten hals over kop de kam van de Vogezen oversteken en ten zuiden van de 'Col de la Schlucht' via een pad dat eigenlijk alleen voor houttransporten geschikt was met hellingen van 30%.

Een jonge onervaren chauffeur haalde de bocht niet en werd verpletterd door de munitiekisten. De manschappen moesten te voet, maar ik liet mijn commandant ook wandelen; dan kon hij mij niet storen. De sectie-commandant had er begrip voor!

Ik reed bijna stapvoets en 'kroop' door de haarspeldbochten; wij kwamen er goed door, maar ik haalde wel diep adem toen wij de laagvlakte bereikte. Zó ontsnapten wij uit deze 'muizenval' en konden op adem komen in een klein wijnbouwdorp, vermoedelijk in de buurt van Münster.

Een week lagen wij in een wijnkelder, droog en redelijk warm in vergelijking met het bosbivak. Ik vond een fles 'eau de vie' van perziken gemaakt. Nooit meer heb ik zo'n heerlijke brandewijn gedronken. Die hield ik voor mijzelf om te gorgelen als ik keelpijn had. De tranen van ontroering komen dan in je ogen, maar het hielp uitstekend. Het kan óók met Wodka, Rum of Whisky.

Al gauw werd er wéér een beroep op ons gedaan. Straatsburg werd bedreigd en men zette ons kennelijk in als 'brandweer'. De opwinding had ook mij te pakken en de liederen van Theodoor Körner spookten door mijn hoofd. In de raid op Straatsburg betrapte ik mijzelf erop dat ik achter het stuur luidkeels zong 'Vater, ich rufe Dich'. Maar halverwege de rit keerden wij om..... men had ons niet meer nodig.

Vanuit een van de lagere toppen konden wij de hele vlakte overzien tot aan het Schwarzwald. Af en toe ging een peleton op verkenning uit. Eens kwamen ze terug met een hele lading textiel. Ik kon de hand leggen op 2 dozijn luiers. Bettie's kinderen hebben ervan geprofiteerd, want zij kon ze niet krijgen.

Natuurlijk kwam de M.P. en zoals gewoonlijk gingen de dommen en naïven op de bon, maar ik had genoeg bergplaats, waarvan alleen iemand wist, die vertrouwd was met de constructie.

Ergens anders slaagden de Senegalezen erin een sleutelpositie te veroveren; wij moesten onze stelling ontruimen. Een varken dat wij net ontdekt hadden in een verlaten gehucht, moesten wij prijsgeven. 't Was echter vlak voor Kerstmis en de rantsoenen waren karig.

Met toestemming van de chef werd mijn pantserwagen uitgerust met 2 extra machinepistolen en handgranaten. Een paar man extra - boeren jongens - gingen mee. In de nacht gingen wij vol gas de berg op. Vlak voor ons doel werden wij een vuurspuwende berg. Kennelijk gingen de Senegalezen in dekking en het varken werd naar binnen gesleurd.

Achteruit schietend stoven wij weer de helling af en hadden een feestmaal georganiseerd voor onze batterij.

Toch zou óók onze beurt komen. Op een dag kon de Staf geen verbinding krijgen met de observatiepost. De telefoon gaf géén geluid meer. Er werd een vrijwilliger gevraagd, om poolshoogte te nemen. Toen niemand zich meldde, bood ik mij aan en liep langs de telefoonlijn door bos en veld. Op een zeker moment schoten de Fransen op mij. Er stond wel geen adres op de kogels, maar ik was alleen, en de kogels raakten vlak boven mijn hoofd een boom: ik wist genoeg, deze open plek kon ik niet oversteken en keerde terug.

Een ander nam zijn taak over en tijdens een oversteek in een soort parklandschap, kreeg ik een treffer achter bij de munitie, en ik kreeg ook een verbogen kettingspanner.

De commandant sprong eruit en kwam terecht op een mestvaalt, waarvan ik van mening was, dat hij er ook rijp voor was! De geschutsbemanning ging er ook vandoor, zonder mij een handje te helpen. Ik zag rook uit de munitiekisten komen, krom over de bepantsering en zocht dekking. Er gebeurde niets. Nu was er in dit stadium van de oorlog een regeling, dat degene die een voertuig (onvervangbaar) verspeelde, bij de infanterie werd ingedeeld: een weinig aanlokkelijk vooruitzicht voor mij, bij gebleken ongeschiktheid voor dit wapen.

Toen na een paar minuten zich nóg geen explosie voordeed, krom ik via de motorkap opnieuw in de achterbak, en pakte een smeulende kist en liet die buiten het voertuig zakken. Ook tóen bleef alles rustig: de munitie was nog niet op scherp gesteld! Nu werkte ik de andere kisten weg en probeerde weg te komen. De commandant was toen gerust gesteld en hielp.

De mortier werd afgekoppeld en ik kon met voorzichtig manoevreren mijn voertuig weer op de weg krijgen. Met bemanning en houwitsers bereikten wij de stafcompagnie, maar elke bocht was een puzzel!

De stemming van de Commandant en de bemanning was gedrukt. Ik heb niet gehoord, wat er tegen hen gezegd werd, maar wij moesten in reparatie - 'ergens' in Zuid Baden in een vallei. Allen waren moe, maar wij moesten ons bij daglicht melden. Op een recht stuk was de commandant ingeslapen en in de beschaduwde weg die voor mij een zwarte tunnel leek, botste ik op een tegemoetkomende tank. Wij stonden ter plekke stil, ook de motor sloeg af.

Gelukkig had de tankbestuurder al afgeremd, omdat zijn commandant iets meende te horen. Hij gaf in geselecteerde termen commentaar op mijn commandant. De schade was beperkt en wij bereikten toch de werkplaats op tijd.

Ondergebracht werden wij in een paar boerderijen. Op de eerstvolgende zondag organiseerde de parochie een feestje met volkszang en dans.

Natuurlijk was mijn bemanning boven haar theewater.

Ik zorgde dat een mooi tienertje naast mij kwam zitten. Ze interpreteerde dat onjuist en zei: 'Ik ben nog te klein daarvoor!' maar ik stelde haar gerust: 'Als je naast mij zit, zal géén van de anderen jou lastig vallen!' Toen ging ze dicht naast mij zitten en wij hadden een leuk gesprek.

Terug bij het Bataljon werd ik bij het appèl naar voren geroepen en kreeg een décoratie wegens moed.

(De speld voor het doorstaan van een aantal Pantserveldslagen had ik al een jaar eerder en een minimale bevordering tot Soldaat I)

Kort daarop begon men de zware gevechten tegen de geallieerde overmacht - verder noordelijk - en wij werden daarheen gedirigeerd.

De volgende locatie was een ruim dal aan de voet van de Voegen. Onze peletonscommandant - een oudere sergeant - (officieren werden schaars), had een goede observatiepost uitgezocht, maar zijn helper was niet snugger. Wij zouden ingeschoten worden op een nauwe passage, maar..... de helper maakte een rekenfout in de afstandsberekening. Toen het bevel 'vuur' werd gegeven, concentreerden de 8 stukken zich op een doelgebied van 30 x 30 m.

Het ging perfect, alleen kwamen alle 8 granaten neer op de observatiepost, die precies halverwege het doelgebied lag. Als door een wonder bleven de sergeant en zijn helper ongedeerd, omdat ze een diepe kuil hadden uitgegraven.

De volgende dag werd vanuit dezelfde stelling - na 1 x inschieten - een pantser vernietigd en een paar andere zodanig beschadigd, dat ze afgesleept moesten worden.

Een paar dagen later werden wij zelf 'onderschept' door een paar tanks. De sergeant had zijn voertuig met een onervaren chauffeur met mijn commandant teruggestuurd.

Mijn voertuig was het laatste en hij stapte bij mij in en zei: 'Bij u voel ik me veiliger'.

In een ± 20 jaar oude aanplant van Canadese populieren reden wij parallel aan een tank, waarvan de bemanning telkens weer probeerde ons voertuig te liquideren. De rijen waren echter vrij smal en zo moest 'de jager' telkens stoppen en richten. Die commandant was kennelijk onervaren; een ander zou een klein stuk vooruitgereden zijn, en daar gewacht hebben tot wij in zijn vizier kwamen. Bij de korte afstand zou dat voor ons het laatste minuutje geweest zijn.

Ik heb de indruk dat de Brigade, waar onze Compagnie toebehoorde, in die gevechten grotendeels ten onderging. Hoe wij over de Rijn zijn gekomen, herinner ik mij niet, maar begin maart moeten wij daar zijn geweest.

Wij kregen een nieuwe Commandant en zijn toespraak liet aan duidelijkheid niets te wensen over.

'Mannen, van nu af aan is dekking belangrijker dan schootsveld. Ik wil zoveel mogelijk van jullie heelhuids naar jullie moeders en vrouwen laten gaan!'

Hij gaf ook toestemming om in een Station naar etenswaren te zoeken: een paar zakken suiker en flessen brandewijn waren onze buit. Ik maakte van de gelegenheid gebruik om onder de - ijskoude - kraan te baden en mij te wegen: 145 pond.

Toen kwam voor ons de laatste veldslag. Onze Pantsercompagnie had het zwaar te verduren. Een paar jongens - haast nog kinderen - slaagden erin uit een in brand geschoten tank te kruipen. Zij hadden een shock en wij trachtten hen te verzorgen en te vertroosten.

Zelf stonden wij in stelling en moesten een ons onbekend doel bombarderen. Onze munitie was echter niet betrouwbaar. Een granaat explodeerde op het moment, dat afgevuurd werd.

Te hulp gesnel, hadden mijn bijrijder en ik slechts een hoofd en een borstkas, buik en benen in handen.

Een van de andere bemanningen weigerde een granaat af te vuren. Hij was in paniek en de sergeant zou hem zonder vorm van proces moeten neerschieten, maar ook hij was in paniek en durfde niet te schieten. Ik haalde diep adem en deed wat ik nodig achtte om die 2 jonge mensen te sparen.

Ik schoot op mensen, die ik niet kon zien, nam echter de voorzorg de lijn te verlengen en ging plat op de grond liggen. Voor mijn ogen de gebroken ogen van mijn kameraad, die in Duchovcina bij een soort gelijk ongeluk gesneuveld was.

Ik dacht ook aan de novellen van Stefan Zweig onder de titel: "Die Augen des Ewigen Bruders".

Wij kregen steeds meer zeer jonge recruten, om de openvallende plaatsen in te nemen. Meestal waren ze niet van gevaar bewust en probeerde het terrein te overzien, als er geschoten werd. Allen wilden zij 'heldhaftig' zijn. Een lummel, die niet wilde luisteren, gaf ik een vuistslag op de achterkant van zijn helm. 't Leverde hem een blauwe plek op, maar redde zijn leven, want op 't zelfde moment leegde een tegenstander zijn machinegeweer rakelings over onze hoofden.

Dagen later waren wij ingesloten door de U.S. Army. Ze waren erin geslaagd de Rijn over te steken.

In die nacht kregen wij bericht van de capitulatie. De volgende dag zouden wij onze papieren krijgen. Ik overlegde met mijn bijrijder. Hij wilde liever metéén naar huis.

Over een ding waren wij het eens: de regering in Berlijn zou ons niet ter verantwoording kunnen roepen; men zou haar berechten. Hij wilde op tijd met de voorjaarsbestelling van zijn keuterbedrijf beginnen.

Wij zochten bijéén wat wij de eerste dagen nodig hadden: eten, toiletgerei, schoon ondergoed en onze mantels, want het was nog erg koud.

Ons doel was Dortmund en vandaar naar Unna en hij door naar de Lüneburger Heide. Zelf wilde ik naar Unna - ten oosten van Dortmund - waar een broer van tante Gertrud een groot landgoed had 'Grosze Lege' geheten.

Wij wachtten tot de maan begon op te komen, zodat wij eventuele wachtposten konden zien, tegen de lichte achtergrond. Kruipende door de voren van een akker - enkele meters van elkaar af - kwamen wij langzaam en ongezien vooruit, muistil. Wij verstarde, toen zijwaarts van ons iemand 'Psst' zei. Na een paar seconden zei ik 'Psst' terug en wij kropen ongehinderd verder. Was het een duitse of een Amerikaanse wachtpost? Wij hebben het niet onderzocht. Het reddende bos was nog maar 20 m verwijderd en wij konden even op verhaal komen. Daar waar het bos dichter was, wikkelden wij ons in onze mantels en sliepen een gat in de dag.

Wij hadden gerekend op de solidariteit van de plattelandsbevolking, maar dat bleek een ijdele hoop te zijn. Veel gezinshoofden waren uiteindelijk toch nog gemobiliseerd. Geallieerde krijgsgevangenen, vooral Fransen en Russen die als knechts dienden, waren vrij en plunderden of buiten op andere wijze de situatie uit. Wij werden met honden van het erf gejaagd. Het brood raakte op en tot overmaat van ramp raakten wij bekneld tussen een troep Russen, die rovend en plunderend en vrouwen verkrachtend het aangedane leed wilden wreken, en Amerikanen, die dit wilden verhinderen. Voor ons de vraag: 'Is na zovéél gevaren de vrijheid een kogel waard?'

Wij kropen naar de hoofdweg en liepen met de handen omhoog, toen een jeep naderde. Na een korte ondervraging nam men ons mee en wij kwamen in een open kooi van prikkeldraad. Onderweg had men ons wat biscuits gegeven, maar dat was voorlopig alles. De frontsoldaten behandelden ons niet vriendelijk, maar wel correct.

Dat werd anders in het Kamp. De bewakers bevalen ons alles, wat wij bij ons hadden, op tentzeilen uit te leggen. Wat de mantels betreft werd dat als een 'hygiënische maatregel' bestempeld. Wij zouden andere krijgen - wij hebben ze nooit gezien. Horloges, decoraties, ringen, alles wat waarde had, boeken - ook de Bijbels - vulpen en potloden, het werd ons alles ontnomen. Door mijn horloge in een verbandpakje te verbergen, kreeg ik het terug; het heeft nog jaren dienst gedaan!

Tenten waren er niet en de eerste nacht sliepen wij op de kale grond. Alléén lepels mochten wij houden, maar eten was er niet en per 3 of 4 man werd een noodrantsoen uitgedeeld. Met de blikjes, waarin het verpakt was, groeven wij gaten in het vochtige zand, om ons tegen de wind te beschermen, meestal 3 mannen per gat dat schuin naar het Westen af liep, zodat de hoofden vrij bleven bij instorting. Desondanks zijn er mensen gestikt als dit toch gebeurde in de nachten. De zwakste werd dan in het midden genomen, zodat hij van zijn makkers wat extra warmte ontving. Om de paar uur maakten wij gedrieën 'Rechts om keert' om ook de onderkant weer op te warmen.

Na een maand moesten wij naar een ander Kamp lopen, bij Rheinberg en Moers, halverwege Wesel. Het was slechts 5 km in noordelijke richting. Wij waren al zo verzwakt door honger, dorst en koude, dat wij erheen sukkelden en strompelden. Wie achterbleef - en daar was ik bij - werd met de geveer 'aangemoedigd'.

Soms kregen wij dagen niets te eten en erger nog, óók niets te drinken. Een andere keer was er wat thee voor ons.

Wij droogden de bladeren en rookten die in verpakkingsmateriaal gerold. Dan had je de daaropvolgende 24 uur geen honger meer.

Op een dag zei één van onze groep - een Marxist - : 'Nù grijp ik waarom mijn grootmoeder een kruis maakte alvorens zij vers brood aansneed'.

Natuurlijk zijn er bij de Haagse Conventie regels vastgesteld voor de behandeling van krijgsgevangenen. Dat de Russen - in beide Wereldoorlogen - en de Duitsers in de 2e Wereldoorlog zich er niet aan hielden, was bekend, maar nú betroof het de U.S.A. en Frankrijk! In 1991 verscheen er een boek in Engeland over de vele doden in de gevangenkampen langs de Rijn. Het werd niet geloofd, en toen het niet meer te ontkennen viel, werd het verder doodgezwegen, het ging om vele 10.000-den!

De echte 'frontsoldaten' bleven correct. Maar zij mochten al gauw naar huis en werden vervangen door reservisten. Sommigen waren de mening toegedaan dat zij ook nog een apeltje te schillen hadden met - nu weerloze - duitse gevangenen. Sommigen van degenen, die géén geestelijk fundament hadden, werden zwaar dépressief of overspannen.

In onze 'Kooi', ± 80 x 100 m, waren ± 3.000 gevangenen ondergebracht. Soms probeerde iemand door het prikkeldraad van de 2 omheiningen heen te kruipen. Enkeligen overleefden het niet en een ervan liet men als afschrikking 24 uur in het hek hangen.

Wij verzwakten steeds meer: op 't laatst waren 8 mannen nodig om één zieke naar de hospitaalbarak te verslepen.

Geestelijk zetten wij ons te weer. Met ànderen vormden wij een groepje: een dirigent uit Bremen, een priester uit de Benedictijner abdij te Maria Laach en een aantal anderen. Ieder prepareerde zich op een voordracht over één van zijn belevenissen, z'n hobby, of ook wel een actueel onderwerp. Daar wij nòch over papier, nòch over schrijfinstrumenten beschikten, moesten wij het onderwerp doordenken en memoriseren. Daarna kwam eventueel discussie of commentaar. De dirigent leerde ons canons en voor zichzelf schreef hij in het zand derde-machts wortels. Ook maakten wij inventaris op van Bijbelgedeelten en/of Teksten welke voor ons veel betekenden. Op deze wijze hielden wij ons geestelijk fit.

Na korte tijd werd het nieuwe Kamp overgenomen door de Engelsen. Zij waren evenmin vriendelijk, echter wel correct. Zij moeten wel geschrokken zijn, want ondanks de vernielde infrastructuur, kregen wij nu 600 calorieën per etmaal en hout om warme maaltijden te bereiden. Eéns had ik voor onze groep van 9 man een hand vol witte bonen en wat aardappels voor ons allen!

Bij de inspectie zongen wij, toen de heren ons bekeken: 'Froh zu sein, das kostet wenig, und wer Froh ist, ist ein König'. Ze hebben niet eens geapplauduseerd!

Tenten konden ook zij ons niet verschaffen. Vermoedelijk werden ze gebruikt voor de vrouwen en kinderen, die in de puinhopen moesten wonen.

Wel stonden zij toe, dat er Avondmaal gehouden werd. Predikanten en Aalmoezeniers, mannen en vrouwen, allen waren wij bijeen - zonder brood en zonder wijn. Maar het gemeenschappelijk gebed en de geloofsbelijdenis vervaagden de verschillen - immers er is slechts een Heer. Wij beleefden de eenheid. Onderwerp was dan ook niet het verschil, maar de overeenkomst.

In de politieke discussies stond de vraag centraal:

'Waar, waarom en wanneer ging het fout met de democratie in Duitsland?' Een andere vraag was:

'In hoeverre waren onze grootouders, ouders en opvoeders mede schuldig aan het débakel van het 2e Duitse Rijk en de Weimar Republiek?'

Een ander onderwerp was de vraag: Hebben de Kerken ons gewapend tegen 'imperialistische indoctrinatie?' En voorts: Mag je - of moet je in opstand komen tegen een 'Overheid' die duidelijk mensen van hun rechten berooft?

Het merendeel van ons was traditioneel opgevoed in de stijl van Heinrich Mann's Roman 'Der Untertan'. Mijn radicale kritiek - het gevolg van goed onderwijs en zelfstudie - leverde genoeg stof tot discussie.

De meesten hadden ook geen weet van de strijd van Karl Barth en de 'Bekennende Kirche' tegen het Nazistische Heidendom. Voor hen was de 'Overheid' door God gegeven - en dus waren Ds. Niemöller en zijn medestanders en de Officieren van het Verzet, mitters en landverraders.

In de laatste weken vielen de Capitulatie van Japan en een zonsverduistering, waarin enkelen 'een apocalyptische ondergang' meenden te moeten zien: stof genoeg voor discussie in onze groep, maar ook met andere gevangenen die wilden luisteren. Soms hadden wij wel drie dozijn om onze Kerngroep heen. Tegen het einde werden wij - ieder persoonlijk onderzocht.

De artsen speurden naar de tatouering welke elke SS-er in zijn linker oksel had. Sommigen hadden die eruit laten snijden met blik van de rantsoenen, maar de littekens bleven zichtbaar, ook al omdat er geen materiaal voor hechtingen of desinfecterende middelen beschikbaar waren. Van hen werden velen naar Frankrijk afgevoerd. Velen kregen vanuit die Kampen, wanneer zij dienst namen bij het Vreemdelingenlegioen een nieuwe naam en een franse pas. Daar kregen zij 'werk' in Algerije en later in Vietnam.

Daarna kwam het verhoor: herkomst, opleiding, politieke activiteiten. Ik heb daarbij uitzonderlijk geluk gehad! Toen ik het Kennemer Lyceum noemde, kwam als uit een pistool de vraag naar namen van leraren en leerlingen, vragen welke alleen iemand kan stellen, die tot de ex-leerlingen behoorde. Mijn ondervrager had eindelijk een geval dat hem verlostte van het 100-voudige routine-onderzoek. Wij praatten - vanzelfsprekend in het Nederlands - over gemeenschappelijke kennissen. De volgende dag kwam ik in de Kooi terecht, voor hen die vrijgelaten zouden worden. Ik had geopteerd voor Hamburg, omdat ik daar Burgerrecht had en de stad mij moest opnemen.

De laatste nacht - de 106e - sliepen niet velen! Wij werden echter met paniek geconfronteerd, toen een dronken of gestoorde bewaker zijn machinepistool op ons leeg schoot: resultaat één dode en een aantal gewonden.

Vroeg in de ochtend werden wij in vrachtauto's geladen, telkens 30 man op een vrachtauto.

In de loop van de middag bereikten wij het slot 'Ahrensburg', het hoofdkwartier van de Engelsen. Wij grinnikten toen wij de wisseling van de wacht zagen; 't leek een stel tinnen soldaatjes.

Wij werden losgelaten en moesten zelf maar zien hoe wij thuis kwamen - zonder brood, zonder geld.

Ook nu bofte ik: de afstand tot de woning van mijn tantes was maar 46 km. Ik moet toen toch hulp gehad hebben, want tegen de avond drukte ik bij hen op de bel en werd met blijdschap en liefde opgenomen.

Hun woning was tot 6 januari 1947 mijn thuis!

De integratie van oorlogsveteranen is een van de moeilijkste wegen voor een mens. 't Is daarbij van ondergeschikt belang of je tot de overwinnaars of tot de verliezers behoort hebt en evenmin of je gevangen gehouden bent of niet. Voor elke deelnemer geldt de volstrekte onvrijheid en de min of meer constante bedreiging met dood of vermindering.

Die vermindering kan lichamelijk, maar ook geestelijk zijn, en die laatste, vermindering is veel erger dan de eerste. Zij treft vooral de Adolescenten en jongeren met een verlate puberteit. Hun wereldbeeld is vaak lokaal beïnvloed en ook in de tijd beperkt. Niet zelden leven zij in een geheel of gedeeltelijk gedroomde wereld, een droomwereld waarnaar zij, soms jaren achtereen op zoek zijn. Het hardste treft het mensen, die nog geen partner hebben en geen geloof of ideaal. De doden en de gruwelen die zij moeten zien en beleven - de geschonden wereld - overdekken als een zwarte sluier hun gedroomde werkelijkheid.

Door film en lectuur in de jaren '30 was ik vrij goed voorbereid op zowel de oorlog als ook op de confrontatie met het Marxisme en Nationaal-Socialisme. Maar de eerste confrontatie met de gevolgen - buiten de familie in Hamburg - was de ontmoeting met 2 Duitse oorlogsveteranen, die als 17-jarigen zich vrijwillig meldden. Zij stonden met hun tent op een mini-camping in de Lage Vuursche en zwierven rond door Europa - min of meer doelloos - want ze wisten niet wat nog de moeite waard was om voor te leven.

En wat de politieke strijd betreft: onze rector Dr. A. de Vletter en de kranten die wij op zijn aanraden lazen, stonden bol van discussies over de verschillende politieke en economische systemen en de straatgevechten in de Duitse steden.

In perioden van rust leerde ik pas goed de waarde van een goede gevoelsbinding met een vaste partner. In de briefwisseling en de enkele persoonlijke ontmoeting voorkomen zij een verloedering, waarvan velen op den duur het slachtoffer worden.

Zelfs wanneer door gebrek aan contact of volkomen isolatie in gevangenschap de partner vervluchtigt tot een 'Traumgeliebte', dan ben je nog nooit helemaal eenzaam.

Datzelfde effect heeft ook een geloof of groot ideaal.

Er is nóg iets, dat dan blijft leven en doet leven. Je besefst dan dat je een stuk leven hebt gemist, vooral wanneer je geen vrijwilliger was.

De overlevende wil de tijd 'inhalen', wil verwerven wat hij/zij gemist heeft of verwerven hetgeen verloren is gegaan, sociaal materieel of spiritueel.

Daarbij is de opvang bij thuiskomst van groot belang.

De eerste opvang voor mij, werd mij geboden door vader's zusters. De jongste, tante Ida, had haar verloofde verloren in de 1e W.O. Beiden betreurden zij het verlies van drie broers en een dubbel verwante neef, de laatste korte tijd na de oorlog, maar wel tengevolge van opgelopen letsel. Een 4e broer was blijvend invalide en geestelijk verminkt.

Zij beiden, tante Else en haar zuster, zijn van oudsher een toevluchtsoord geweest voor kinderen van hun broers en pleegbroers. Zij hielpen hun weduwen en namen mij op. Ze verleenden toen al onderdak aan mijn nicht Cornelia, welke zich nog tijdens de oorlog gekeerd had tegen de Nationaal Socialistische wereldbeschouwing.

Zij deelde het lot van miljoenen jonge en oude Duitse en andere vrouwen die hun partner door de oorlogen verloren hadden! Ook haar vaste vriend overleefde de oorlog niet. Hij was de zoon van een der predikanten van de 'Bekennende Kirche'. Door dominee Brandenburg kwam zij tot een totaal andere visie op kerk en samenleving, dan dat haar door haar vader was ingeprint. Hij was een fanatiek aanhanger van Hitler!

Opgeroepen door de 'Arbeidsdienst' heeft zij haar nieuwe inzichten niet verheeld en werd veroordeeld - gelukkig niet lang - tot een verblijf in een Jeugdgevangenis. Daarna werd zij tewerkgesteld in Hamburg. Aan deze drie vrouwen heb ik veel te danken. Zij schonken mij wat ik nodig had: een dak boven mijn hoofd en eten, maar wat nog belangrijker was: geduld, aandacht en liefde.

Als veteraan val je terug op een samenleving, waar niets meer voor je geregeld wordt. Er gelden ook andere regels en er wordt een andere taal gesproken dan gebruikelijk was in Leger of Marine.

Voor mij was de opvang nog eens extra belangrijk, daar mijn liefste en mijn moeder voorlopig onbereikbaar waren. Correspondentie met moeder was moeilijk en met Mieneke onmogelijk.

Het door de Duitsers - na de revolte van de Graaf von Stauffenberg c.s. - uitgevaardigde verbod op contact met het buitenland werd door de overwinnaars gehandhaafd. (Waren zij soms bevreesd dat hun eigen oorlogsmisdaden aan het licht zouden komen?)

Het volgende probleem was kleding. Gelukkig had ik, na mijn mobilisatie vanuit Paderborn, mijn burgerkleding naar de tantes gestuurd. Ik beschikte daardoor over een oude maar goede 'Demi saison', een net pak, 2 of 3 overhemden en 2 stel ondergoed, en mijn horloge dat de Amerikaan niet gevonden had. Ik had ook geen geld, want al had ik recht op een heel jaar salaris als Korporaal titulair (\pm DM 1.200,-) ik heb ze nooit ontvangen; de desorganisatie was al in 1944 begonnen.

Ik stond dus voor de vraag: 'Hoe kom ik aan textiel en het geld om dat te betalen?' Ik schoof dat probleem echter voor mij uit, want andere zaken eisten de aandacht op!

Een van die dingen is de bezinning op het verschijnsel 'oorlog' en gevangenschap. Dan bekruipt je soms - meest 's nachts als je niet slapen kunt - de gedachte: niet degenen die omgekomen zijn, zijn te beklagen, maar de overlevenden! Zij blijven zitten met de brokken! Voor de ouderen - voorzover zij eerlijk zijn - kan dit nog aanvaard worden als eigen schuld. Maar voor hen, die in 1933 nog geen stemrecht hadden ligt dit anders. Zij hebben de gevolgen niet kunnen overzien; ze zijn verkeerd voorgelicht door de media! En op grond van hun leeftijd blijven zij - levenslang - zitten met de morele en materiele schulden die hun ouders en grootouders veroorzaakt hebben. Een ernstige gezagscrisis was daarvan het gevolg.

Ze voelen zich opgezadeld met de zorg en de kosten van de wederopbouw en ook nog de haat 'tot in het 3e en 4e geslacht' van hen die zich slachtoffer voelen.

Maar er is meer! In gesprekken met anderen - toen en later - ontdek je, dat krijgsgevangenen één beleven gemeen hebben, de voortdurende onzekerheid of zij lichamelijk zullen overleven.

Dat gold voor de gevangenen onder het schrikbewind in Parijs, voor de gevangenen in de Lubjanka in Moskou na de Russische revolutie en de Gulag Archipel. Het geldt ook nu nog, ook voor de echte frontsoldaten die W.O. II en Vietnam overleefd hebben.

Je moet een antwoord vinden op de vragen:

'Waarom leef ik nog?' en

'Wat is nu nog de moeite waard om voor te leven?'

Voor degenen die al een relatie hadden voor zij opgeroepen werden is er nog een extra moeilijkheid. Deze traumata worden dan een belasting voor de echtgenote en de kinderen, waarvan sommigen hun vader nog nooit 'beleefd' hebben. Vervreemding en - daarmee - schuldgevoelens kunnen dan ondraaglijk worden en tot echtscheiding of - nog erger - zelfmoord leiden. En soms wordt 'overleven' ervaren als gebrek aan solidariteit met degenen die omgekomen zijn. Daarbij denk ik aan een 'biecht' van een vriend die een Concentratiekamp overlééfd heeft. Zij zijn één van de minder geslaagde uitvindingen van engelse 'Imperialisten' met het doel om het verzet te breken van de Boeren in Zuid-Afrika.

Mijn vriend had zijn leven gered door lijsten te verwisselen van mensen die vergast moesten worden. Later slaagde hij erin een bewaker een beentje te lichten, zodat deze 'halsoverkop' in een kuil met ongebluste kalk viel die net onder water was gezet om te blussen.

Aan beide gebeurtenissen hield hij een levensvernietigend schuldgevoel over.

33 Jaar later hoorde hij nog de kreet van de ongelukkige in zijn dromen, want alleen tussen levenden is vergeving en verzoening mogelijk.

Hij had de solidariteit met een medegevangene en vermoordde iemand op afschuwelijke wijze!

Ik zocht spoedig contact met de Mennoniten in Altona. Mijn Vrome Lutherse Voorvadersen duldden deze 'Kettters' niet binnen hun grenzen. Die grens lag echter dichtbij de noordelijkste poort. Daar heerste de Hertog van Sleeswijk en Holstein - in die dagen de Koning van Denemarken.

Hij practiseerde vrijheid van godsdienst - althans in het hertogdom Holstein - zodat de Mennoniten zich daar en in Wustenfælde mochten vestigen.

Zij zochten geen politieke macht en waren solide zakenlieden en goede belastingbetalers.

Dus gingen de Doopsgezinden uit Hamburg in Altona - in scherts omschreven als 'al-te-na(bij)' - ter kerke.

Dat was een goede ingeving.

De volgelingen van Menno Simons - verspreid gevestigd tussen de Frans-Belgische en de Deense grens en langs de Zuidoever van de Oostzee tot aan de Wolga - waren gewend geloofsgenoten bij te staan en gastvrij te ontvangen.

Ook ik werd prettig opgenomen en kreeg veel te horen van vluchtelingen uit de door de Russen veroverde gebieden. Naar vermogen werden ze door hun geloofsgenoten geholpen. Deze vluchtelingen uit Oost- en Westpruisen waren vaak alles kwijt, want Russische tanks verpletterden alles wat hen in de weg stond, ook de boeren karren, waarop zij hun bejaarden, zieken, en wat ze nog hadden kunnen redden, vervoerden. Wie zijn wagen kwijt was, moest te voet verder door de smeltende sneeuw en de modder en sommigen bleven bij de ouden en zieken die niet meer lopen konden. Voor de zieken en bejaarden moesten zij bedelen om een plaatsje op een wagen die nog rijden kon, en bleven zelf achter in de sneeuw. Families werden zo uiteen gerukt of kinderen door anderen meegenomen. Slechts enkelen van de achterblijvers, die de stervenden verzorgden en de doden begroeven, slaagden erin, later de reddende grens v/d Engelse zone te bereiken. In de jaren na ons verblijf in Indonesie, heb ik deze verhalen kunnen verifiëren in gesprekken met Duitse Mennonieten uit de 'ex DDR'. Ik had dus in vergelijking met hen enorm veel geluk gehad.

De opname in de burgerlijke gemeente gaf geen problemen. Ik was geboren en gedoopt in Hamburg en had als zodanig ook nog het 'Burgerrecht' als nakomeling van een 'Wapengerechtigd' geslacht. Emolumenten waren er echter niet bij! Maar voor en aler ik werk kon zoeken, was er nog iets anders te regelen. De bezetters hadden het recht meubels te vorderen, want er was niets te koop en Hamburg was voor minstens 30% vernield en uitgebrand. Dus werden er systematisch huiszoekingen gedaan. Ook mijn tantes moesten wat afstaan. De Engelsen namen niet alleen wat meubelen, maar ook - en passant - een aantal schilderijen mee en ik wist zeker dat 'Kunstroof' niet tot de regels van de Haagse Conventie behoorde.

Ik zocht contact met de Nederlandse Verbindingsofficier, stelde mij voor, en vertelde mijn verhaal voorzover het van belang was. Kapitein Van Regteren Altena begreep mijn grootste bezwaar: niet de 'Kunstroof' op zichzelf, maar het op 't spel zetten van de goede naam van de geallieerden die in het geding was.

Hij greep dan ook onmiddellijk in en alarmeerde de Engelse M.P. De volgende dag werden de schilderijen met excuses vanwege de 'Vergissing' thuisbezorgd.

Tijd om naar werk te zoeken kreeg ik echter niet. Een 2e pleegzoon van grootmoeder Marcus - Dr. August Marcus - woonde in Berlijn en was als Landbouwdeskundige voor tropische landbouw werkzaam op het Departement voor Buitenlandse zaken. In 1944 had ik hem in Lankwitz - een voorstad - bezocht. Maar toen de toestand zorgwekkend werd, liet hij zijn 2 dochttertjes van 11 en 9 jaar opnemen in een Kindertehuis in St. Peter-Ording a/d Noordzeekust. (Krt. 36 D 2)

Begin september kwam er een noodkreet van de enige verpleegster, die nog niet weggelopen was. Zij deelde mee, dat de kinderen aan alles gebrek hadden en raadde mijn tantes aan, de kinderen weg te (laten) halen.

Goede raad was duur, want de Engelsen hadden heel Sleeswijk-Holstein ten Noorden van het Noord-Oostzee Kanaal afgegrensd, op zoek naar 'partij bonzen' en duikbootcommandanten. Opnieuw vroeg ik de Ned. Verbindingsofficier om hulp, en na mij aangehoord te hebben nam hij contact op met de Engelse staf en ik kreeg toestemming mijn beide nichtjes op te halen.

De trein van Hamburg via Husum (**Krt. 36 E 2**) naar St. Peter duurde bijna een hele dag, maar ik was al blij dat er 2 x per dag verbinding was. Toen ik in St. Peter aankwam en het Kinderhuis gevonden had, werd ik door de verpleegster met open armen ontvangen. De toestand was inderdaad heel erg. Vrijwel alle verzorgers hadden de benen genomen. De voorraden waren op, ook zeep, schoonmaakmiddelen, etc. De gemeente-ambtenaren hielpen niet.

'Het waren kinderen van Berlijners, en Berlijn moest er dan maar voor zorgen!' De bevolking gaf soms aardappelen en grove groente en de bakkers wat brood.

Ook de Engelsen hielpen niet, dat was niet hun opdracht! Van Ezechiël 18 met betrekking tot de misdaden der ouders en van Mattheus 5 : 43-46 hadden ze daar nog niets gehoord; 't stond in elk geval niet op de liturgische kalender van dat jaar.

Ik moet in St. Peter overnachten hebben; er waren bedden leeg en er was een bord soep voor mij. 't Was een trieste avond. Vele kinderen hadden sedert de capitulatie geen bericht meer gehad van hun ouders. Zelf leefden zij in angst voor de toekomst: 'wie neemt ons op?' En via de vluchtelingen uit Oost-Pruisen en Danzig, die met boten de oost-kust van Sleeswijk bereikten, verspreidden zich de geruchten omtrent de verkrachtingen en plunderingen, die de bevolking van Berlijn en andere steden en zichzelf hadden ondergaan door de Russen.

Ik heb deze geruchten later op hun waarheidsgehalte getoetst, allereerst bij de vluchtelingen welke ik ontmoette in de Doopsgezinde gemeente te Altona, en wat later bij mijn jongste zuster. Ze was nog lang verbonden aan het Rode Kruis Ziekenhuis in Berlijn. Wanneer er weer gezocht werd naar vrouwen, overnachtte zij tussen de lijken in de kelder.

Tijdens ons verlof in 1955 en na mijn ontslag uit de Zendingdienst, ontmoetten wij andere overlevenden uit de DDR en voormalige Mennoniten-gemeenten in Danzig en het door Polen en Russen ingelijfde West- en Oost Pruisen. Velen van hen waren getuigen van dezelfde of eendere voorvallen.

Sommigen zijn ook in boekvorm uitgegeven.

De volgende morgen gingen wij gedrieën op stap. Eerst met de boemel naar Husum (45 km) in slakkentempo en daarna met een goederenwagon van Husum naar Hamburg - Altona (ruim 140 km). Ook dit was geen sneltrein, en de kinderen werden moe en sliepen gelukkig in.

De kleinste - Christiane - legde haar hoofd in mijn schoot. Op mijn lege maag had de reuk van de ongewassen kinderen een negatieve uitwerking.

Thuis was gelukkig alles voor de opvang gereed. Wij waren moe en hongerig: de weinige boterhammen, die wij meegekregen hadden, waren onvoldoende voor de lange reis.

De kinderen werden vertroeteld, gebaad en de familieleden in Hamburg hadden allen iets bijgedragen om hen te kleden en te voeden. Mijn kamer was ontruimd voor hen, en ik kreeg de divan in de gang. Op de daarnaast gelegen zolder kon ik mijn bezittingen opbergen.

Eindelijk tijd voor sollicitaties!

In verband met de verplichte uitstoot van politiek verziekte onderwijskrachten, verscheen er een advertentie waarin sollicitanten voor het L.O. uitgenodigd werden. V.W.O. was gewenst. Ex-leden van Nazi-organisaties waren uitgesloten. Een stoomcursus van $1\frac{1}{2}$ jaar werd in het vooruitzicht gesteld en naderhand een aanstelling bij het L.O. Vervolgcurssussen bij gebleken geschiktheid met behoud van salaris zouden volgen.

Dat leek mij wel wat, en mijn peettante Else wilde mij wel financieel steunen. Maar er kwam niets van. Bij het sollicitatiegesprek bleek mijn Nederlands diploma en dito culturele achtergrond een onoverkomelijk bezwaar, want ik was - ondanks het grote gebrek aan Reserve Officieren - niet toegelaten voor Officiersopleiding!

Een andere advertentie riep sollicitanten op voor de overkoepelende organisatie van Metro- Tram- en Busdiensten. Het betrof conducteurs- en perronpersoneel.

De personeelschef wees mij af, hoewel mijn talenkennis een pluspunt was. Maar hij had als vakbondsfunctionaris een tijd in het K.Z. Neuengamme vastgezeten, terwijl ik nóch de benen genomen had toen dat nog mogelijk was, nóch dienst geweigerd had. Mijn verweer, dat dit zeer ernstige gevolgen zou hebben gehad voor mijn moeder en haar andere kinderen, vond hij 'gezocht'. Als principieel democraat had ik moeten weigeren, ongeacht de gevolgen. 't Was dus weer een misser.

Tussendoor bezocht ik mijn maat Cassen (= Karsten) uit het Kamp in Rheinfelden. Hij was opnieuw knecht op het mini bedrijf, waar hij al gewerkt had voor hij opgeroepen werd. In de tussentijd kreeg de eigenares een franse krijgsgenene als helper. Na de capitulatie was hij er meteen vandoor gegaan. Mijn maat hoopte met haar te kunnen trouwen. Het bedrijf deed herinneringen opkomen aan de tekeningen van Van Gogh en de plaggenhutten in Drente van 1883. Er stonden 3 koeien, een os en 2 kalveren op stal. Die diende tevens als 'sanitair' voor de eigenares en de knecht en voor bezoekers. Water kwam uit de put en het paard had een eigen stal. Toen ik mijn maat bezocht, was de aardappeloogst gedaan. Er moest nu geploegd worden voor de inzaai van de winterrogge. Bij het ploegen kwamen er nog wat aardappelen voor de dag, ik mocht ze rapen en tegen een redelijke prijs werden ze mijn eigendom.

Daar je niet mocht 'hamsteren', was het vervoer naar Hamburg een riskante zaak. Vanaf het station 'Lauenbrück' bij Tosted (Krt. 36 E 3) tot Buchholz (\pm 25 km) balanceerde ik met mijn zak op een treeplank. De rest - nog eens 30 km - had ik geluk een remhokje te kunnen bemachtigen tot ik in Wilhelmsburg op de Stadtbahn kon overstappen. Laat in de avond was ik weer thuis met bijna een mud aardappelen, tegen een stijve rug en DM 25,--.

Bij een volgend bezoek bleek hijzelf een beenwond te hebben. Ik had hem al eens een uurtje afgewisseld aan de ploeg, maar deed dat nu voor hem - ten behoeve van mijn 'harem' - zelfstandig. De echte trekkracht leverde een os, luisterend naar de naam 'Frits'; een oud paard was nodig om hem te leiden, want een os alleen is onbestuurbaar.

Na een paar uur ploegen is je ziel zo schoon en blank als van een pasgeboren kind. Alle ergernis maakt plaats voor de voldoening dat je iets doet voor anderen en alle krachttermen in 5 talen ben je kwijt. Herhaling wordt dan saai!

Met 35 kilo - uiteraard weer voor een vriendenprijs - ging ik op weg naar huis.

Toen ik bijna thuis was, liep ik toch nog tegen de lamp, maar in een Koeterwaals van Hollands en Duits imponeerde ik de agent en kwam kwam met de buit thuis, zij het ook met een paar vlekken op mijn geweten.

Daar kon ik kennis maken met mijn nicht Lena en haar zoon-tje Matthias. Zij was op zoek naar haar echtgenoot - Dr. Hans Budig - die als Meteoroloog in dienst was bij de Luchtmacht. Ook zij had in maanden niets van hem gehoord en op het Engelse Hoofdkwartier in Ahrensburg was hij niet als gevangen geregistreerd. Hij moest dus 'ergens' in Litouwen zijn en dus in Russische gevangenschap.

De volgende dag wilde zij haar zuster Agatha bezoeken, die in een Sanatorium lag en langzaam aan T.B.C. ten onderging. Ik had Agatha ook af en toe bezocht, ze had niet lang meer te leven en ik sprak met Lena af om haar 1 x per 2 weken te bezoeken.

Lena stelde mij voor om haar te vergezellen; zij was zonder toestemming over de zônegrens tussen de Amerikaanse en Engelse zone gekomen. Ik zou dan bij haar kunnen overnachten, en dan moeder bezoeken die bij Bettie in Zuid-Beieren woonde. Na overleg met de tantes werd aldus besloten. Ik ging mee als 'waakhond', want Lena was onderweg tot 2 x toe lastig gevallen.

De tocht viel niet mee. Op het goederen-emplacement in Hamburg vonden wij een open goederenwagon vol anthraciet, met bestemming Würzburg. Daar deze met zekerheid via Fulda (Krt. 37 E 6) geleid zou worden, klommen wij erin en maakten het ons zo gerieflijk mogelijk en wachtten af. Wij werden niet teleurgesteld. Een controlerende rangeerder gaf ons een knipoog en liet ons met rust. Aan het eind van de middag waren wij inderdaad in Fulda en konden ongehinderd het station verlaten. In de schemering liepen wij de Petersberg op, langs het oude Bonifatius Kerkje. De bus was al weg en voor een Hotel hadden wij geen geld. Wij moesten dus te voet verder. De wind stak op en het begon in vlagen heftig te regenen. Matthias had er natuurlijk het meest te verduren. Zijn cape werd aan flarden gescheurd en hij was moe. Tenslotte nam ik alle bagage en Lena haar kleine jongen - 4 jaar oud. Zo modderden wij in ruim 2½ uur in het donker naar de boerderij, waar zij onderdak had gevonden. Er brandde een vuur en er stond een ketel met water, want de boerin had voor Lena's dochttertje gezorgd. Met een buik vol dikke soep werden wij slaperig en warm. Wij sliepen een gat in de dag.

Het landschap in de Rhön, en helemaal op de 'Giebelrain' - de berghelling waarop de boerderij van de familie Storch lag, die Lena had opgenomen - is heel mooi.

't Is oud, - vulcanisch van oorsprong - net als de Eifel en door erosie zijn de toppen afgerond - heel letterlijk - tot glooiende koepels. Wij liepen wat rond op zoek naar paddestoelen, die gedroogd konden worden - evenals de wilde pruimen - als aanvulling van het menu in de lange winters op ± 400 m boven N.A.P. Lena liet mij ook het basalt - uitgekristalliseerde lava - zien, dat door de erosie zichtbaar geworden was.

De volgende dag ging ik vroeg op pad en bereikte op tijd de bus naar Fulda. Daar kreeg ik na enig wachten weer een kolentrein, deze keer naar Augsburg. Van Augsburg af is er een spoorlijn lang de Lech van Augsburg via Landsberg naar Fussen. Ze stopte in Denklingen, waar Bettie met haar 2 dochttertjes woonde, en moeder een toevluchtsoord had gevonden toen zij door N.S.B.-overburen (terecht) verdacht werd een onderduiker te herbergen. Daar zat zij veilig, want na enkele weken na haar vlucht kwam de invasie van de Geallieerden in Normandïe. De politie had wel wat anders te doen en de N.S.B.-ers moesten zelf een goed heenkomen zoeken. De ontmoeting liet ons niet koud, maar terwille van de kleuters deden wij het wat kalm aan. Toen wij weer wat rustiger waren, wisselden wij nieuws uit, maar er was niet veel te vertellen. Het laatste nieuws van Piet was uit Budapest en in het gunstigste geval was hij door de Russen gevangen genomen, net als de echtgenoten van Hildegard Marcus, Lena Budig en Bettie. Van Harriet en Aad, uit het door de Japanners veroverde Indonesië, en andere neven in Zuid-Afrika en Indonesia was ook geen bericht. Als wij allen bij elkaar telden van mannelijke bloed- en aanverwanten, waren pater Simon Maas en ik de enigen die vrij waren, want van onze jongste zuster en zwager stond dit ook nog niet vast. Achteraf realiseerde ik me, dat één neef de oorlog niet overleefd heeft; de broer van mijn zwager Aad Liezenberg, n.l. zijn oudere broer Laurens die in een Krijgsgevangen Kamp overleed.

Ik kon niet lang blijven. Al kort na haar vertrek werd moeder's toelage van oom Jan niet meer inbaar. Bettie's man was Beroepsofficier en na de capitulatie werd zijn salaris niet meer uitbetaald. Zij zelf kreeg ontslag als Wijkverpleegster, om welke duistere reden dan ook. De meeste inwoners en vluchtelingen riepen toch haar hulp in en vergoedden de verleende hulp in geld en/of natura. Wij wisten nu van elkaars leven en veiligheid af en ik vertrok weer richting Fulda, waar ik nog wat levensmiddelen hoopte te kunnen kopen. Ik weet niet of het lukte, maar in elk geval kreeg ik wat gedroogde paddestoelen en noten. Thuis nam ik contact op met Hildegard Marcus. Het was haar gelukt een partij nieuwe zwart-zijden dassen van de Marine te kopen. Wij maakten daar damestassen van, die gretig aftrek vonden op de zwarte markt.

Eindelijk kreeg ik 'echt' werk; op grond van mijn opleiding en ervaring in het leger werd ik boekhouder in een klein Confectiebedrijf in Hamburg. De directeur-eigenaar had vroeger in het oosten van Duitsland een groot bedrijf gehad. Behalve zijn kennis en ervaring bracht hij een dozijn of 3 aan naaimachines mee, een beetje geld en connecties.

Daar hij veel op reis was, had ik praktisch de dagelijkse leiding. Van een baal 'overtollig' geworden parachutezijde, welke hij had bemachtigd, maakten de naaisters onder leiding van een coupeuse mooie blouses. De afzet liep als een trein.

Mijn inkomen vergrootte ik door pikzwarte handel in melkpoeder. Tenslotte was alles duur, want veel levensmiddelen werden 'zwart' gekocht, en wij 4 volwassenen moesten de 2 schoolgaande meisjes voeden en kleden en ik probeerde weer - net als in 1939/40 - moeder elke maand wat te doen toekomen.

Het werd bitter koud. Hildegard's broer had een bosperceeltje en wij mochten een Spar hebben - een weelde - al was het een dunne boom van nauwelijks 20 cm diameter. Zagen en kloven werd op zolder gedaan, waarbij ik niet veel lawaai mocht maken vanwege de burens, een verdieping lager. Wij hadden een uitgebouwde zolder en die was niet geïsoleerd wat het geluid betreft.

XV 1

Kerstmis was een sober beleven. Ieder spande zich in om voor de anderen cadeautjes te maken. Papier, visleder, lijm en inventiviteit waren nodig. Van tante Ida kreeg ik van restjes witte zijde en battist een sjaaltje, passend bij mijn anthraciet kleurige jas; ik heb haar nog als momento van ons vreedzaam samenzijn in benarde omstandigheden. Op een dag, dat het vroom, was er een gerucht dat er kabeljauwkoppen te koop zouden zijn. Daar ik mij kon vrijmaken, gingen de beide meisjes en ik ombeurten in de rij staan, en na 3 uren konden wij 6 grote koppen bemachtigen. Tante Ida kon - dankzij het hout - die koppen uren laten sudderen tot alles van de graten, platen en kieuwen af was. Wij hadden visgelei en vissoep, voedzaam en lekker.

Toen het weer wat zachter werd, gingen wij elke zondagmiddag wandelen, en elk takje of los stukje hout werd meegenomen - weer een paar uur warmte!

De post kon in het binnenland weer brieven vervoeren, en op zekeren dag (februari?) kreeg ik van moeder een brief, dat een arts bij haar geïnformeerd had of ik nog leefde.

Hij kon min of meer regelmatig naar Zwitserland reizen en had op een congres een Nederlandse collega getroffen die hem die vraag gesteld had. 't Bleek Prof. Van Gilse uit Leiden te zijn - Kerkeraadslid van de Doopsgezinde Gemeente - toen ik daar in '34 gedoopt werd. Hij stelde die vraag terwille van Mieneke, die bij hem college liep. De Duitse arts mocht geen papier mee over de grens brengen, maar hij leerde alle gegevens uit zijn hoofd, welke moeder hem kon geven.

Dat was het eerste contact sedert november 1944! Ik had alle reden om 'dankbaar' te zijn: mijn liefste en haar familieleden waren behouden door dat gruwelijke laatste jaar gekomen.

Wat later in het jaar kwam er een man van de Nederlandse Marine sleepdienst, die mij een pakje van Mieneke overhandigde: brieven en lekkers en het bericht dat zij - met medewerking van familieleden en vrienden - alles in het werk stelde om mijn echte thuiskomst mogelijk te maken - thuis is waar zij is - overal en nergens op deze aarde.

Ik mocht ook kenbaar maken waar wij het beste mee geholpen zouden zijn. In onderling overleg vroeg ik om peulvruchten, spek en reuzel, gist en zeep, alles zeer schaarse artikelen. De volgende zending, waar dit alles ingepakt was, kon de bemanning ons echter niet brengen.

Zij moest overdag dienst doen bij het zeewaardig maken van de schepen, die naar Den Helder gesleept moesten worden. Daarom ging ik met de beide nichtjes tegen 5 uur op stap en vond ook in de vrijhaven de sleepboot en de bemanning.

Het was zo ook beter, want een regelmatig bezoek van 'Vijandelijk Marinepersoneel' zou zeker aandacht hebben getrokken van de medebewoners en misschien ook van de M.P.

Alles verliep vlot, en de meisjes werden extra getraceerd door de kok. Toen wij echter het vrijhavengebied moesten verlaten, kostte het mij heel wat snel denken om de wachtpost van onze naïve onschuld te overtuigen. Ik kon toen ondanks alles wat ik beleefd had, nog een vrij dom masker maken. In de dienst heeft mij dat ook vaak geholpen, wanneer ik inlichtingen wilde verkrijgen.

Maar alles ging goed, en ons Paasfeest was heel wat vrolijker omdat wij ook de familieleden die ons bezochten iets beters konden voor zetten.

In de volgende weken werd door de heer Van Regteren aangekondigd, dat enkele mannen zouden komen om inlichtingen over mij in te winnen. Daar ik al voor 1939 contacten had met enkele adelborsten - zoons van vrienden van mijn schoonvader - en die namen ook noemde, concludeerde ik op grond van hun reacties, dat ik te maken had met de Marine Inlichtingendienst. Aan de toon van zeer voorzichtig, formeel, veranderend in vriendelijk en wat ongedwongener, vermoedde ik dat het onderhoud gunstig uitviel. Wat later kwam er een briefje dat Mieneke en een vriend - eveneens student in de Medicijnen - een poging zou doen in de zomervacantie Hamburg te bereiken, vanzelfsprekend niet over zee. Wij stelden ons daarop in en wachtten, wachtten echter tevergeefs.

Koude en vocht maakten dat ik weer moeilijk liep; Rheuma was opnieuw in het spel. Ook had ik weer last van keelontstekingen en liet weer een baard staan. Die combinatie baard en wandelstok had ook goede kanten. Door sterfte en gevangenschap was er een miljoenen groot tekort aan potentiële huwelijkskandidaten voor de jonge vrouwen. Ik kreeg teveel aanmoedigende blikken naar mijn zin. Mijn vuurrode baard bleek voor velen als prikkeldraad te werken.

Opnieuw moesten wij voorbereidingen treffen voor de winter. Ik ging weer opstap met o.a. zoetstof, blouses en klemmen, want er mocht niet gejaagd worden met vuurwapens. Voor aardappelen kon ik toen zorgen. Te koop waren er ook restanten van de olieraffinaderij waarvan wij - met zaagsel - ballen kneedden voor de kachel. In oktober kwam er bericht dat ik nog vóór het eind van 1946 - dus binnen 2 maanden - op een visum mocht rekenen; er was dus zeer veel te regelen en een aantal problemen op te lossen. Van Mieneke had ik een papieren rijksdaalder - Contrabande! - ontvangen, want ik kon mijn treinkaartje alleen maar tot aan de grens betalen. De paar keren dat ik alleen naar Hamburg reisde - 1932 en 1935 - stopte ik mijn sigaretten als een dunne laag in mijn gesteven overhemd. Daaraan denkende vroeg ik de hulp van tante Ida. Een manchet werd opengetornd, de rijksdaalder erin geschoven tussen 2 lagen katoen, toen gesteven en weer gestreken; het was perfect!

Ik sprak met mijn werkgever en kon het zo regelen dat Cornelia mijn baan kreeg en ik ontslag nam. Daarna reisde ik nog een keer via de Rhon (Fulda) naar Denklingen. Ik besefte, dat het jaren zou duren voor ik moeder en Bettie terug zou zien. Bij Lena was de situatie zeer verbeterd. Hans - haar man - was een burgeremployeé van de Wehrmacht geweest en was ontslagen. Wij hadden al spoedig een goed contact. Hij was zeer sociaal bewogen en al had ik hem nog nooit gezien, ik wist dat hij al in 1932 een steeds hechter wordende band had met Lena. Tot ontzetting van onze grootmoeder ging hij met haar kamperen in de vacaties.

Hij had een advertentie gelezen: men had een Meteoroloog nodig voor de Wasserkuppe, (Krt. K 37 E 6) een post die met veel moeite gepaard ging, want men was voorlopig op de eigen benen aangewezen. Hans was ook een geëfende lange afstandswandelaar. Wij praatten een hele avond en gingen toen samen op pad naar Kissingen a/d Main, waar hij zich moest voorstellen en wij moesten daarvoor per fiets 2 x over de Kreuzberg.

't Was in allerlei opzicht de moeite waard. Hij kreeg de baan en ik inzicht in een merkwaardig mens. Wetenschapper en kunstenaar in een.

In Denklingen heerste vreugde. Mijn zwager Ferdl was thuisgekomen, en zo kon ik ook met hem kennismaken.

Dat lukt altijd het beste als mannen samenwerken. Van de gemeente had hij een aantal m³ hout gekregen, die wij samen met behulp van een wagen uit het bos moesten halen.

Daar Bettie nog steeds voor 'brood op de plank' moest zorgen en hem niet kon helpen, bleef ik langer dan ik gedacht had. Maar zodra deze klus geklaard was, keerde ik terug naar Hamburg: Ik moest ervoor zorgen een paspoort of emigratievergunning te krijgen.

Ik moest dus pasfoto's laten maken en dat ging vlot:

1 x met baard en 1 x zonder baard, want voor 'Blonde Mientje' was die baard een ongewenst obstakel bij te verwachten toenaderingspogingen.

Intussen gingen de voorbereidingen voor de winter en Kerstmis door. Op 6 januari hoopte ik de grens te overschrijden. Vantevoren lukte het nog een baaltje 25 kg - 45% van mijn eigen gewicht! - tarwebloem te kopen; 5 januari kon ik het 's avonds halen. De zusjes gingen mee. De ene bleef op een afstand van 50 m achter mij lopen, de andere 50 m voor mij. Ik had wel tegen de tantes gezegd: 'als er alarm gegeven wordt door de meisjes', gooi ik de zak in greppel of sloot! Ik wil de trein niet missen en deze kans niet verspelen. Gelukkig kwamen wij ongehinderd thuis. Er was nog een klein feestelijk en ontroerend afscheid en Cornelia nam het op zich mijn spaargeld - altijd nog DM 2.000,-- - aan mijn moeder te doen toekomen; zij was Cornelia's peettante en de genegenheid was wederzijds.

Daar allen naar werk of school gingen, kon ik rustig alleen op reis. Alles ging goed en zodra ik over de grens was, tornde ik op het closet mijn manchot open en haalde de Rijksdaalder tevoorschijn. Toen ik echter aan het loket voor doorgaande reizigers een kaartje naar Leiden wilde kopen, bleken de tarieven verhoogd te zijn. Ik nam dus een kaartje naar Hengelo. Het oude huis was er niet meer! Daar oom Jan niet bereid was, om zijn bedrijf ten behoeve van de bezetters te laten werken, werd zijn woning in beslag genomen. Zijn machines werden gedemonteerd en weggevoerd naar Duitsland. Het betrof geautomatiseerde machines, welke uit staaldraad veren maakten - van enkele mm (= millimeter) tot zware veren voor kanonnen. Van die Hengelose Veerenfabriek was hij directeur-eigenaar.

Natuurlijk waren de geallieerden hiervan op de hoogte en een Engelse bommenwerper legde de villa in puin, waar een Duitse staf ingekwartierd was. Gelukkig was veel van de schilderijen, etsen en prenten vantevoren al in veiligheid gebracht, terwijl het porcelein in de kelder opgeborgen was. Toch veroorzaakte het bombardement nog veel scherven. Bij de verdeling van de erfenis heb ik er heel wat meegenomen en in elkaar gezet.

Oom Jan ontving mij allerhartelijkst. Mieneke werd door middel van een telegram van mijn aankomst op de hoogte gesteld. De rest van de middag en avond praatte wij over heden, verleden en toekomst. Hij gaf mij f 100,- voor de eerste onkosten. Ik was moe en sliep goed, want de nacht tevoren kwam ik pas heel laat in slaap.

De volgende ochtend liepen wij naar het station. In de winkels was veel te koop; brood en aardappelen waren niet op de bon, groente en vis evenmin. De magere gezichten die ik gewend was, kon ik hier niet ontdekken en er waren bijna nergens uniformen van leger en politie.

De namen van de stations stimuleerden mijn herinneringen en veroorzaakten emoties: Deventer, Apeldoorn, Amersfoort, Utrecht en bovenal Leiden! Ik was nu 'echt' thuis en wandelde naar de Schelpenkade om mijn emoties te kalmeren. Dat lukte niet helemaal; de koude douche die ik kreeg, doordat Mieneke niet thuis was, voltooide de afkoeling!

De kachel brandde niet en op tafel lag het nog ongeopende telegram en de hospita wist niet, waar Mieneke was en hoe vroeg of laat ze thuis zou komen.

Ik maakte de kachel aan en wachtte af, uur na uur na uur. De voorkamer van de suite was verhuurd aan een jong echtpaar, en hun baby oefende zich in het 'zingen' en liet zich niet troosten.

Toen Mieneke tegen 23.00 uur thuiskwam, was de baby net ingeslapen. Ik begroette Mieneke danook met de waarschuwing: 'Sst.... de baby is net stil!

In elkaars armen liggend op de divan verpraatten wij de nacht tot het ochtendgloren.

Het was 7 januari 1947.